

ATLAS HISTORYCZNY MIAST POLSKICH

TOM I

PRUSY KRÓLEWSKIE I WARMIA

Red. Antoni Czacharowski

ZESZYT 2

TORUŃ

Opracowanie historyczne: Janusz Tandecki

Opracowanie kartograficzne: Zenon Koziel

UNIwersytet Mikołaja Kopernika

TORUŃ – 1995

HISTORISCHER ATLAS POLNISCHER STÄDTE

BAND I

KÖNIGLICHES PREUSSEN UND HOCHSTIFT ERMLAND

Hrsg. Antoni Czacharowski

THORN

Historische Bearbeitung: Janusz Tandecki
Kartographische Bearbeitung: Zenon Koziel

NICOLAUS – COPERNICUS – UNIVERSITÄT

Niniejsza publikacja ukazuje się w roku 50-lecia założenia w Toruniu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Pragniemy, aby była ona symbolem współdziałania Uniwersytetu z Miastem, na którego atmosferę i rozwój od pół wieku społeczność akademicka ma niemały wpływ.

Toruń jest miastem o niezwykle bogatej przeszłości historycznej. Obfitowała ona w ważne wydarzenia polityczne, kulturalne, religijne i naukowe o zasięgu znacznie szerszym niż tylko lokalny.

Wierzę, że oddawany w ręce Czytelnika atlas historyczny Torunia przyczyni się do poszerzenia wiedzy o przeszłości naszego Miasta, a także będzie służył jako źródło do dalszych badań naukowych.

Rektor
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu
Prof. dr hab. Andrzej Jamiołkowski

WPROWADZENIE

W końcu 1993 r. zespół pracowników Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (Antoni Czacharowski, Roman Czaja i Zenon Kozieł) opublikował pierwszy zeszyt *Atlasu historycznego miast polskich*, poświęcony Elblągowi. W ten sposób włączyliśmy się w nurt edycji atlasów historycznych miast, obejmujący już 16 krajów europejskich i rozprzestrzeniający się na inne kontynenty, zwłaszcza do krajów Ameryki Północnej i Japonii. Inicjatorem i protektorem tych publikacji jest Międzynarodowa Komisja Historii Miast (Commission Internationale pour l'Histoire des Villes), która w 1955 r. podczas pierwszego kongresu w Rzymie podjęła decyzję o umieszczeniu w swoim programie pracy edycji atlasów miejskich, jako jednego z trzech głównych zadań.

Zgodnie z zaleceniami Międzynarodowej Komisji atlasy te powinny być publikowane w postaci osobnych dla każdego miasta teczek, zawierających następujący zestaw planów:

1. Plan katastralny (ewentualnie inny zawierający podział przestrzeni miejskiej na parcele) z XIX w., czyli z okresu przedindustrialnego, w skali 1 : 2500.
2. Mapa z XIX w., współczesna z mapą katastralną, przedstawiająca miasto i jego okolice, zazwyczaj w skali 1 : 25 000.
3. Współczesny plan miasta.
4. Plan rozwoju przestrzennego miasta od średniowiecza do czasów współczesnych, w skali 1 : 5000, oparty w miarę możliwości na planie podstawowym (pozycja 1).

Ponadto atlas powinien zawierać reprodukcję dawnego, najbardziej reprezentatywnego widoku miasta. Integralną częścią atlasu musi być również komentarz historyczny, zawierający dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem jego rozwoju przestrzennego.

Akcja publikacji atlasów miejskich rozwija się intensywnie, pojawiają się nowe koncepcje edytorskie, a stały postęp techniczny stwarza możliwości publikowania ich w doskonalszej i bardziej efektownej postaci. Koordynacją prac edytorskich w Europie zajmuje się, powołana we wrześniu 1993 r. podczas zjazdu Międzynarodowej Komisji Historii Miast w Trewirze, Grupa Robocza „Atlasy Miast”, kierowana przez profesorów Anngret Simms (z Dublinu) i Ferdynanda Oppla (z Wiednia). W dniach 26–27 maja 1995 r. odbyła się w Münsterze pierwsza konferencja tej Grupy Roboczej, poświęcona zagadnieniom teorii i praktycznego zastosowania atlasów miast. Podczas tej konferencji postanowiono, że oprócz dotychczas obowiązujących wymienionych wyżej zaleceń, atlasy mogą zawierać poza komentarzem historycznym również informacje o szczególnie ważnych czynnikach rozwoju poszczególnych miast, a o formie oraz objętości tych danych mogą dowolnie decydować wydawcy i autorzy. Zdecydowano ponadto, że europejskie atlasy historyczne miast mogą także zawierać dodatkowe elementy, takie jak reprodukcje historycznych planów oraz widoki miast.

Międzynarodowa Komisja Historii Miast zobowiązała wszystkich wydawców i autorów atlasów historycznych miast do postępowania się

zarówno w komentarzach, jak i objaśnieniach, oprócz języka narodowego, jednym z języków kongresowych. Dla naszej edycji wybraliśmy język niemiecki, ze względu na szczególne zainteresowanie naszych zachodnich sąsiadów historią tych miast.

Wprowadzie głównym celem *Atlasów historycznych miast* jest stworzenie podstawy źródłowej do badań porównawczych nad urbanizacją Europy i przemianami przestrzennymi miast, jednak poszczególne zeszyty tych atlasów będą również przydatne dla innych potrzeb:

1. Mogą być podstawą prac urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich, ochrony środowiska.
2. Są przydatne dla celów pedagogicznych i dydaktycznych w szkołach i uczelniach wyższych.
3. Służą popularyzacji wiedzy o przeszłości miasta.
4. Stanowią skuteczny sposób zabezpieczenia przed zniszczeniem najcenniejszych źródeł kartograficznych miasta.

Pragniemy, by *Atlas historyczny miast polskich* był przydatny i znalazł zastosowanie w pracowniach urbanistycznych, architektonicznych, konserwatorskich, w muzeach, placówkach oświatowych i naukowych.

Atlas historyczny miast polskich t. I, z. 2, **Toruń** uwzględni wszystkie zalecenia i wymogi Międzynarodowej Komisji Historii Miast i jej Grupy Roboczej „Atlasy Miast”. Poważną trudność sprawiał jednak brak planu katastralnego Torunia z pierwszej połowy XIX wieku, który z konieczności zastąpiono kompilacją trzech planów z lat 1816–1829.

Prace nasze związane z przygotowaniem atlasu historycznego Torunia były życzliwie wspierane przez wiele osób i instytucji. Wyrazy wdzięczności za udostępnienie materiałów kartograficznych oraz wido-ków Torunia składamy dyrektorom i pracownikom Archiwum Państwowego i Muzeum Okręgowego w Toruniu. Dziękujemy również za udostępnienie cennych zbiorów kartograficznych dyrekcjom: Geheimes Staatsarchiv w Berlin–Dahlem — Preussischer Kulturbesitz, Staatsbibliothek zu Berlin — Preussischer Kulturbesitz oraz Krigsarkivet Stockholm. Cenną pomocą i życzliwą radą wspierali nas wydawcy „Niemieckiego atlasu miast” z Institut für vergleichende Städtegeschichte w Münsterze, kierowanego przez prof. dr. Petera Johaneke. Z tym Instytutem pomyślnie rozwija się stała kooperacja. Wdzięczni jesteśmy za życzliwe rady i recenzje wydawnicze profesorom Marianowi Biskupowi i Andrzejowi Tomczakowi oraz Jerzemu Serczykowi za tłumaczenie na język niemiecki komentarza historycznego oraz napisów na mapach i planach.

Atlas ten ukazuje się dzięki wsparciu finansowemu Komitetu Badań Naukowych, Prezydenta Miasta Torunia, Fundacji Współpracy Polsko–Niemieckiej oraz bardzo życzliwemu zaangażowaniu i pomocy finansowej władz rektorskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Antoni Czacharowski

Die vorliegende Publikation erscheint im Jahr des 50. Jubiläums der Gründung der Nicolaus–Copernicus–Universität in Toruń. Wir möchten, daß die Veröffentlichung als ein Symbol für die Zusammenarbeit zwischen der Universität und der Stadt angesehen wird. Einer Stadt, auf deren Atmosphäre und Entwicklung die Mitarbeiter der Universität und die Studierenden seit einem halben Jahrhundert einen beträchtlichen Einfluß haben.

Thorn ist eine Stadt mit einer imposanten historischen Vergangenheit, geprägt durch wichtige politische, kulturelle, religiöse und wissenschaftliche Ereignisse von überregionaler Bedeutung.

Ich bin überzeugt davon, daß der historische Atlas von Thorn die Kenntnisse über die Geschichte unserer Stadt erweitert und zugleich zur Quelle für weitere Forschungsarbeit wird.

Rektor
Nicolaus–Copernicus–Universität in Toruń
Prof. Dr. habil. Andrzej Jamiolkowski

GELEITWORT

Am Ende des Jahres 1993 hat die Arbeitsgruppe „Städteatlanten“ (Antoni Czacharowski, Roman Czaja, Zenon Koziel) der Nicolaus Copernicus Universität in Toruń das erste Heft des *Historischen Atlas polnischer Städte* — Elbing, veröffentlicht. Auf diese Weise schlossen wir uns zu dem Editionsprojekt der historischen Atlanten europäischer Städte an, daß bisher 16 europäische Länder umfasst, und sich auf andere Kontinente ausbreitet. Besonderes Interesse erweckten die Städteatlanten in den Ländern Nordamerikas und in Japan. Urheber und Protektor dieser Veröffentlichungen ist die Commission Internationale pour l'Histoire des Villes, die bereits 1955 während des ersten Kongresses in Rom den Entschluß fasste, die Edition der Städteatlanten als eine der Hauptaufgaben in das Programm einzutragen.

Im Einklang mit den Empfehlungen der Internationalen Kommission für die Stadtgeschichte sollen die Atlanten als Mappen — separat für jede Stadt — veröffentlicht werden, die jeweils folgenden Kartensatz enthalten:

1. Katasterkarte (eventuel andere parzellenscharfe Karte) des 19. Jhs., also aus vorindustrieller Zeit, im Maßstab 1 : 2500.
2. Karte des 19. Jhs. aus der Epoche der Katasterkarte, die Stadt und das Umland im Maßstab 1 : 25 000 zeigt.
3. Eine moderne Stadtkarte.
4. Einen Raumentwicklungsplan der Stadt vom Mittelalter bis in die Gegenwart, im Maßstab 1 : 5000, nach Möglichkeit auf der Katasterkarte (Nr. 1) beruhend.

Außerdem soll der Atlas eine Reproduktion der repräsentativsten alten Ansichten enthalten. Ein integraler Bestandteil des Atlases muß ein knapp gehaltener geschichtlicher Kommentar sein, der die Geschichte der Stadt mit besonderer Berücksichtigung ihrer räumlichen Entwicklung darstellt.

Gleichzeitig mit der intensiven Veröffentlichung der Stadtatlanten wird auf Grund zahlreicher Erfahrungen über Modernisierung der editorischen Methoden diskutiert. Auch der permanente technische Fortschritt ermöglicht die Veröffentlichung der Atlanten einwandfreier und effektvoller.

Im September 1993, während der Tagung in Trier der Internationalen Kommission, wurde eine Arbeitsgruppe „Städteatlanten“ für die Koordination der Veröffentlichungen begründet, die von den Professoren Annegret Simms (Dublin) und Ferdinand Opll (Wien) geleitet wird. Die erste Tagung dieser Arbeitsgruppe in Münster, 26–27 Mai 1995, hat sich mit den Problemen der Theorie und praktischer Anwendung der Städteatlanten befasst. Während dieser Tagung wurde vereinbart, daß außer bereits erwähnter Hinweise, die Atlanten auch Angaben zu weiteren Phänomenen städtischer Entwicklung (z.B. zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Stadt) enthalten können, und über deren Umfang die Herausgeber und Verfasser variabel entscheiden dürfen. Außerdem können die Städteatlanten zusätzliche Teile, wie etwa vor allem Reproduktionen weiterer historischer Stadtpläne und Ansichten enthalten.

Da die Herausgabe der Edition die Schaffung der Quellenbasis für Untersuchungen über die Urbanisierungsprozesse in Europa und die räumlichen Veränderungen der Städte ist, muß sie auch sprachlich dem

Zweck gerecht werden. Die Internationale Kommission hat deswegen alle Herausgeber und Verfasser der Atlanten verpflichtet, sowohl die Kommentare, als auch die Erläuterungen, außer in Landessprache, in einer der Kongreßsprachen abzufassen. Für unsere Edition haben wir Deutsch gewählt — wegen eines besonderen Interesses unseres Westnabarn für die Geschichte dieser Städte.

Außer für wissenschaftliche Belange können die einzelnen Hefte dieses Atlases für andere Zwecke nützlich sein und zwar:

- 1) für urbanistische, architektonische, konservatorische Arbeiten, und für Belange des Umweltschutzes,
- 2) für pädagogische und didaktische Zwecke an Schulen und Hochschulen,
- 3) für die Popularisierung der Stadtgeschichte,
- 4) sie schützen die wertvollsten kartographischen Quellen der Städte vor Vernichtung.

Die Autoren des Atlases hoffen daher, daß der *Historische Atlas polnischer Städte* ein brauchbares Arbeitswerkzeug für Konservatoren, Architektenbüros, Museen, archäologische Werkstätten, für Belange der Landeskunde, Verwaltung und andere Institutionen sein wird.

Historischer Atlas polnischer Städte Bd. I, Heft 2, **Thorn**, berücksichtigt alle Hinweise der Internationalen Kommission und der Arbeitsgruppe „Städteatlanten“. Leider ist die Katasterkarte von Thorn aus dem 19. Jh. nicht erhalten geblieben. Deswegen mussten wir sie mit einer Kompilation von drei Karten aus der Zeit 1816–1829 ersetzen.

Unsere Vorbereitungen zur Herausgabe des Atlases von Thorn wurden von mehreren Personen und Institutionen unterstützt. Wir danken uns bei den Direktoren und dem Personal des Staatsarchivs und des Bezirksmuseums in Thorn für die wertvollen kartographischen Quellen und Ansichten die sie uns bereitwillig für diese Veröffentlichung zur Verfügung stellten. Mit freundlichem Entgegenkommen hat uns das Geheime Staatsarchiv in Berlin–Dahlem — Preussischer Kulturbesitz, als auch die Staatsbibliothek zu Berlin — Preussischer Kulturbesitz, und das Krigsarkivet Stockholm, die Veröffentlichung der dort aufbewahrten sehr wichtigen und wertvollen Quellenkarten von Thorn ermöglicht, wofür wir uns zur Dankbarkeit verpflichtet fühlen. Wir danken auch für freundliche Hilfe und Unterstützung dem Institut für vergleichende Städtegeschichte in Münster und besonders dem Herrn Direktor Prof. Dr. Peter Johaneck, mit Hoffnung auf weitere fruchtbare Kooperation.

Unsere Dankbarkeit gehört auch den Rezensenten Prof. Dr. Marian Biskup und Prof. Dr. Andrzej Tomczak, die als Fachkenner uns Rat und Hilfe geboten haben. Für die Übersetzung in Deutsche Sprache der Kommentare und Erläuterungen danken wir Prof. Dr. Jerzy Serczyk.

Dieser Atlas könnte nicht zur Erscheinung kommen ohne finanzieller Unterstützung des Staatskomitees für Wissenschaftliche Forschungen, des Präsidenten der Stadt Thorn, der Stiftung für deutsch–polnische Zusammenarbeit, dem besonderen Wohlwollen und finanzieller Hilfe der Rektoren der Nicolaus Copernicus Universität.

Antoni Czacharowski

TORUŃ

HISTORIA I ROZWÓJ PRZESTRZENNY

Toruń powstał nad charakterystycznym zakolem Wisły, na styku trzech krain historyczno-geograficznych: Kujaw, ziemi chełmińskiej i ziemi dobrzyńskiej. Obecnie miasto usytuowane jest po obu brzegach tej rzeki (poniżej ujścia Drwęcy), we wschodniej części Kotliny Bydgosko-Toruńskiej. Najwyżej położony punkt Torunia leży 93 m n.p.m., a najniższej — 33,6 m n.p.m. Jego położenie geograficzne (Greenwich) określają współrzędne: 53°03'N i 18°35'E¹.

Średniowieczny ośrodek miejski założony został na prawym brzegu rzeki, na niewielkiej terasie pradoliny Wisły. Właśnie terasy i ich krawędzie oraz wydmy są charakterystycznymi składnikami morfologii terenu Torunia i okolic².

Głównym elementem hydrologicznym Torunia jest Wisła. Ma ona w rejonie miasta do 400 m szerokości, a średni poziom jej zwierciadła wody wynosi 33,5 m n.p.m.; na przestrzeni dziejów ukształtowanie brzegów rzeki w pobliżu miasta — szczególnie po regulacjach Wisły z 1 połowy XIX w. i przełomu XIX/XX w. — ulegało znacznym zmianom. Przez Toruń przepływa — wpadając do Wisły — również inny ciek wodny. Odprowadza on wodę z jeziora Wieczno (Wieldzadz), położonego w odległości 50 km od ujścia. W Grębocinie ciek ten rozgałęzia się na Strugę Lubicką, mającą ujście w Drwęcy, oraz — doprowadzoną do Torunia nie później niż w 1262 r. — Strugę Toruńską. Ta ostatnia płynie przez okolice Rubinkowa i przedmieście Mokre, potem sztucznie spiętrzona tworzy staw Kaszownik, a następnie wpływa do kanału krytego. Przy dzisiejszej ul. Uniwersyteckiej Struga rozgałęzia się na dwie odnogi: jedna z nich ma ujście do Wisły w rejonie Placu Rapackiego (przez tzw. Dolinę Marzeń), druga — płynąc dalej poprzez teren dawnego klasztoru dominikańskiego, następnie ulicami: Most Pauliński, Strumykową i Przedzamcze — wpada na teren zamku krzyżackiego, a potem do Wisły. Odcinek Strugi Toruńskiej od Grębocina do Wisły wcześniej określany był nazwami Bostoltz lub Bacha. Od czasów średniowiecza płynie on sztucznym korytem, zaś woda z niego służyła głównie do zasilania fos miejskich oraz poruszania urządzeń przemysłowych³.

Mimo że początki Torunia wiążą się z lokacją miasta, należy pamiętać, iż osadnictwo na tym terenie ma metrykę znacznie starszą. Najdawniejsze jego ślady sięgają epoki kamienia (9000 lat p.n.e.); z tego okresu pochodzą pierwsze dowody pobytu człowieka na obszarach wchodzących obecnie w obręb granic administracyjnych miasta⁴. Bardziej intensywny rozwój osadnictwa nastąpił tu jednak dopiero w epoce brązu (głównie od młodszych jej okresów), gdy na teren ten przybyła z południa ludność kultury łużyckiej. Jedno z jej większych skupisk odkryto m.in. podczas prac wykopaliskowych na obszarze wzgórza, na którym dzisiaj znajdują się ruiny zamku krzyżackiego. Przeprowadzone badania poświadczają istnienie tam osady od około 1000 do 500 r. p.n.e.⁵

Następny okres, od V w. p.n.e. aż do VIII w. n.e., jest słabo udokumentowany materiałami archeologicznymi. Z okresu rzymskiego (1–400 r. n.e.) w okolicy Torunia odkryto m.in. dwie osady (Rzęczkowo, Chełmża) oraz cmentarzysko (Gostkowo), co pozwoliło potwierdzić istnienie związków handlowych między tymi ziemiami a państwem rzymskim. Wiadomo też, że w VI–VIII w. okolice te — szczególną rolę odgrywał tu szlak wzdłuż wpadającej do Wisły rzeki Zielonej oraz przeprawa przez Wisłę w pobliżu dzisiejszej wsi Stary Toruń — miały duże znaczenie dla migracji ludności Kujaw i Mazowsza na ziemię chełmińską⁶.

Osadnictwo, które mogło wywrzeć jakiś większy wpływ na charakter zasiedlenia obszaru dzisiejszego Torunia, pojawiło się dopiero od VIII w., kiedy to na terenie późniejszego zamku krzyżackiego powstała osada, którą być może potem otoczono palisadą. W X w. osada ta musiała mieć już duże znaczenie, gdyż właśnie wówczas częściowo otoczono ją wałem obronnym, zbudowanym ze skrzyń drewnianych wypełnionych piaskiem. Dodatkowo — od zewnątrz — obwarowania te wzmocniono drewnianymi elementami o układzie przekładkowym oraz palisadą. Powstały gród miał kształt podkowy, ponieważ od strony Wisły, stanowiącej jego naturalne zabezpieczenie, zrezygnowano z budowy obwałowań. Niestety, zniszczenie warstw osadniczych na tym terenie nie pozwala na dokładną rekonstrukcję zabudowy tego ośrodka. Na podstawie lokalizacji zachowanych fragmentów konstrukcji drewnianych można jedynie przypuszczać, że środek grodu — co miało zwiększać jego walory obronne — pozostawał wolny, zaś wszystkie budynki

skupiały się wzdłuż wału. Domy te budowane były w konstrukcji zrębowej. Na zachód od grodu rozciągała się osada podgrodowa, której zasięgu przestrzennego nie udało się ustalić; można tylko domniemywać, że i jej obszar nie był zbyt wielki. Wydaje się, że słuszne jest stwierdzenie T. Jasińskiego, który nie zaliczył wczesnośredniowiecznej osady toruńskiej do większych ośrodków protomiejskich, dowodząc, że jej rola sprowadzała się raczej do kontroli ruchu na Wiśle, militarnej ochrony przeprawy przez tę rzekę oraz obsługi podróżnych.

Zapewne na przełomie XII/XIII w. — być może w wyniku najazdu pruskiego — toruński gród został zniszczony, a jego mieszkańcy przenieśli się w inne miejsce. Kiedy i w jakich okolicznościach doszło do tych wydarzeń, nie udało się dotąd ustalić. Jedno tylko jest pewne: w momencie podjęcia przez Krzyżaków budowy w tym miejscu zamku gród już nie funkcjonował⁷.

Na początku XIII w. obszar między Wisłą, Drwęcą i Osą (nazwany wkrótce ziemią chełmińską), a więc obejmujący również teren, na którym lokowano Toruń, był we władaniu księcia Konrada Mazowieckiego. Ziemie te były narażone na ustawiczne najazdy Prusów, które szczególnie się wzmogły — przede wszystkim w odwecie za prowadzoną wśród nich akcję chrystianizacyjną i kierowane przeciw plemionom pruskim wyprawy krzyżowe — w drugim dziesięcioleciu tegoż stulecia. Gdy kolejne ekspedycje przeciw Prusom, organizowane m.in. w 1217 i 1220 r. przez książąt polskich, nie przyniosły większych sukcesów, Henryk Brodaty zaproponował osadzenie na zagrożonym obszarze zakonu krzyżackiego⁸.

Pierwsze rozmowy w tej sprawie między księciem mazowieckim Konradem a Krzyżakami — jak można sądzić na podstawie tzw. Złotej Bulli cesarza Fryderyka II dla Zakonu z marca 1226 r. — musiały się toczyć na przełomie 1225 i 1226 r. Poselstwo krzyżackie, którego zadaniem było ostateczne sfinalizowanie rokowań w sprawie nadania Zakonowi ziemi chełmińskiej oraz dokładne rozpoznanie sytuacji politycznej i militarnej na pograniczu polsko-pruskim, pojawiło się na Mazowszu na przełomie 1227/1228 r. Realizacji drugiego z wymienionych zadań służyć miał m.in. wzniesiony przez Krzyżaków przy pomocy Konrada Mazowieckiego na lewym brzegu Wisły niewielki gród w Vogelsangu, usytuowany na terenie dzisiejszych Stawek. Później, po otrzymaniu od księcia również nieszwawskiego okręgu grodowego oraz przybyciu posiłków pod wodzą Hermana Balka, krzyżacka załoga tej warowni przeniosła się do grodu w Nieszawie⁹.

Latem 1231 r. Krzyżacy wraz z wojskami mazowieckimi przeprawili się na drugi brzeg Wisły, gdzie — w okolicach dzisiejszej wsi Stary Toruń — wzniesli warownię. Bardzo szybko w jej pobliżu powstała osada o charakterze miejskim. Niestety, mimo prowadzonych prac wykopaliskowych — z uwagi na późniejsze regulacje rzeki i zmiany jej koryta — archeologom i historykom nie udało się dotąd dokładnie zlokalizować miejsca jej powstania¹⁰.

Dnia 28 grudnia 1233 r. istniejąca w Starym Toruniu osada, wspólnie z podobnym ośrodkiem powstającym w Chełmnie, otrzymała oficjalny dokument lokacyjny, nadający jej mieszkańcom prawo magdeburskie, rozszerzone o elementy prawa flamandzkiego i freiberskiego, wraz z wpływami ze Śląska i Węgier. Lokacja ta — z uwagi na związane z nią trudności organizacyjne oraz koszty, a także prowadzone równoległe działania militarne — nie mogła się obyć bez pomocy z zewnątrz. W tym przypadku wsparcie uzyskano na Śląsku. Udział mieszczan śląskich w początkach obu lokowanych miast znalazł swoje odbicie zarówno w niektórych postanowieniach dokumentu lokacyjnego, jak i pochodzeniu ich pierwszych mieszkańców. Założony ośrodek nazwano Toruniem. Nazwa ta — jak sądzi część językoznawców — może pochodzić od starosłowiańskiego słowa *tor* oznaczającego utartą drogę, a określenie *Toruń* oznaczało po prostu osadę przydrożną¹¹.

Na mocy przywileju lokacyjnego miasto otrzymało m.in. prawo do użytkowania Wisły na odcinku 2 mil w dół rzeki od położonej pod Nieszawą wyspy Liszki. Nadanie krzyżackie przyznawało Toruniowi 5 wysp wiślanych, 100 łanów przeznaczonych na utrzymanie straży miejskiej oraz 44 łany dla kościoła parafialnego. Łącznie całe terytorium miasta miało liczyć 110 łanów, czyli około 18,5 km². Oprócz tego dokument lokacyjny zagwarantował mieszczanom szereg innych podstawowych wolności, m.in. prawo do niezależności sądowej, swobodnego i dziedzicznego dzierżawienia ziemi, wolność osobistą oraz samorząd. Zakon zrezygnował również z pobierania wszelkich dodatkowych opłat

(z wyjątkiem 1 denara kolońskiego lub 5 denarów chełmińskich i 2 grzywien wosku od każdego dziedzictwa), prawa gościny, a także ustanowił korzystne prawo spadkowe, równe dla kobiet i mężczyzn¹².

Pierwotna lokalizacja Torunia zdeterminowana była przede wszystkim toczoną wówczas przez Krzyżaków wojną z pruskimi Pogezanami. Dopiero po ich pokonaniu oraz uregulowaniu — w wyniku ugody zawartej z Konradem Mazowieckim w 1235 r. — spraw własnościowych na ziemi chełmińskiej, możliwe stało się wybranie korzystniejszego terenu dla założonego miasta. W 1236 r. dokonano translokacji Torunia w górę rzeki, na obecnie zajmowane miejsce, zaś główną jej przyczyną było — według kroniki Piotra z Dusburga — ciągłe wylewanie Wisły¹³.

Sprawa pierwotnego rozplanowania i zasięgu przeniesionego na nowe miejsce miasta do dzisiaj budzi w literaturze przedmiotu wiele kontrowersji. Nie wdając się w dokładne omawianie poszczególnych poglądów: wydaje się, że obecnie można już przyjąć jako pewnik, że Toruń powstał w dwóch fazach. Pierwotnym zespołem lokacyjnym z 1236 r. była południowa część obecnego miasta, zawarta między Wisłą a ulicami: św. Ducha, Rynkiem i Szeroką. Długość tego terenu wynosi około 500 m, szerokość około 200 m, co odpowiada powierzchni około 10 ha, czyli typowej dla przeciętnego miasta średniowiecznego. W 1239 r. poza murami miejskimi zaczęto budować klasztor i kościół franciszkanów. Ta północna część Torunia została włączona w obręb ośrodka lokacyjnego dopiero w latach pięćdziesiątych XIII stulecia, zapewne między 1252 a 1259 r.; od tego też czasu miasto zajmowało obszar około 17,3 ha. Ustalenia o dwuetapowym rozwoju Torunia potwierdzają badania archeologiczne, które wykazały, że południowa jego część jest starsza od północnej¹⁴.

Największy wpływ na ukształtowanie się planu miasta — oprócz warunków naturalnych — wywarła istniejąca tu przeprawa przez Wisłę, port oraz wcześniejsza sieć dróg. Czynniki te były m.in. powodem, że siatka założonych w Toruniu ulic oraz kierunki tras przelotowych w znacznym stopniu uzależnione zostały od układu starych szlaków. W średniowieczu najważniejszą arterią komunikacyjną Starego Miasta był ciąg z południa na północ, biegnący ulicami: Żeglarską — Rynkiem Staromiejskim — Chełmińską (czyli z Kujaw do Chełmna i dalej do Gdańska lub Elbląga)¹⁵.

Równocześnie z translokacją miasta na miejscu dawnego grodu rozpoczęto budowę zamku krzyżackiego. Usytuowanie go na wzniesieniu nad Wisłą, w bezpośrednim sąsiedztwie murów miejskich, pozwalało Krzyżakom zarówno na kontrolę żeglugi, przeprawy przez rzekę oraz samego Torunia, jak i lepszą obronę w wypadku zagrożenia czy to od strony lądu, czy Wisły. Dokładna data rozpoczęcia budowy zamku nie jest znana. Przyjmuje się — na podstawie odsłoniętych podczas badań archeologicznych fundamentów z kamienia polnego oraz zachowanych fragmentów murów z wielkich otoczków granitowych — że od początku był to już zamek murowany. Prace budowlane na jego terenie trwały z pewnymi przerwami aż do końca XIV w. W efekcie zamek toruński otrzymał kształt dość nieregularny, charakterystyczny dla XIII-wiecznych budowli krzyżackich. Składał się z trzech zasadniczych poziomów: zamku górnego, przedmurzy i przedzamczy. Na okalającym dziedziniec zamku górnym (zbudowanym prawdopodobnie w formie trzech skrzydeł) stał piętrowy budynek mieszkalny, w którym była także kaplica i refektarz. Cały obiekt otoczony był szerokim przedmurzem, zaś u jego stóp od północy, wschodu i południa założono przedzamcza, oddzielone od siebie murem. Spełniały one zarówno zadania militarne (ułatwienie koncentracji wojsk i obrony), jak i gospodarcze. Tutaj znajdowały się m.in. młyny zamkowe, piekarnie, browar, spichlerz zbożowy, magazyny, wozownie, kuźnie, siodlarnia, masztalarnia, stajnie, chlewy itp. Za wschodnim przedzamczem założony został staw rybny, zaś dalej rozciągała się wolnizna zamkowa, obejmująca obszar między powstałym później Nowym Miastem a Wisłą. Przypuszczalnie do momentu lokacji Nowego Miasta Torunia podobna wolnizna znajdowała się również na północ od zamku¹⁶.

Kolejną fazą rozwojową Torunia po jego translokacji i zbudowaniu zamku krzyżackiego było założenie w 1264 r. Nowego Miasta. Przyczyny powstawania „Nowych Miast” w państwie krzyżackim do dzisiaj budzą kontrowersje wśród historyków¹⁷. Podsumowując dotychczasowe badania można wyciągnąć wniosek, że geneza założenia Nowego Miasta Torunia mogła mieć dwojaki charakter. Z jednej strony jest ono — podobnie jak to było w całej Europie zachodniej i środkowej — naturalnym etapem rozrastania się średniowiecznego Torunia oraz dowodem na wzrost zapotrzebowania na określone produkty rzemieślnicze, z drugiej zaś nie można tu nie brać pod uwagę celowej działalności władz krzyżackich. Założenie Nowego Miasta (zobowiązanego do znacznie większych niż Stare świadczeń na rzecz Zakonu, a posiadającego mniejsze przywileje ustrojowe i handlowe) dawało Krzyżakom możliwość uzyskania dodatkowych dochodów oraz — przy traktowaniu w przyszłości tej lokacji jako swego rodzaju obowiązującego wzorca — stwarzało przesłanki do zapoczątkowania prób stopniowego ograniczania wolności również innych miast na podległym im terenie¹⁸.

Przywilej lokacyjny przyznawał Nowemu Miastu Toruniowi podobne wolności, jakie posiadało Stare Miasto, z wyjątkiem prawa budowania domu handlowego (sukiennic) oraz ław rzeźnickich¹⁹. Zapewne zaraz po wydaniu tego dokumentu przystąpiono do rozplanowania nowego ośrodka. Na jego kształt duży wpływ musiała wywrzeć bliskość Starego Miasta oraz zamku krzyżackiego, a także ułożenie w 1264 r., w jego

północno-zachodniej części, ufundowanego jeszcze w 1263 r. klasztoru i kościoła dominikanów. Nowe Miasto Toruń zajęło powierzchnię nieco mniejszą niż Stare (14,5 ha). Cały ten teren podzielony został regularną siatką ulic, krzyżujących się pod kątem prostym. Centralnym punktem miasta był Rynek (usytuowany nieco na południe), z którego narożników wychodziło 8 ulic. Od strony zachodniej obszar Nowego Miasta sąsiedował ze Starym, a na południu — graniczył z zamkiem krzyżackim. Najważniejszymi arteriami komunikacyjnymi tego ośrodka był prowadzący w kierunku wschód-zachód ciąg ulic (od staromiejskiej bramy Kotlarskiej): Sadlarska (obecnie Królowej Jadwigi) — Rynek — Bydłęca (obecnie św. Katarzyny), którymi wiodła droga na Golub, oraz szlak prowadzący z Rynku ul. Prosta, którym wyjeżdżano na północ, w kierunku Chełmna²⁰.

Tak bliskie sąsiedztwo dwóch ośrodków miejskich prowadziło często do sporów, których głównym powodem były z reguły dochody z czynszów i sprawy związane ze wspólnym korzystaniem z terenów patrymonium. Mediatorami w tych konfliktach byli Krzyżacy. Przykładem tego może być m.in. dokument z 17 stycznia 1276 r., w którym mistrz krajowy pruski, Konrad von Thierberg, wydał wyrok w sporze między Starym a Nowym Miastem dotyczącym m.in. rozgraniczenia posiadłości, czynszów oraz korzystania przez oba miasta z wolnizny i terenów należących do biskupstwa wrocławskiego. W dokumencie tym określono również granice terenów pod ogrody nowomiejskie, które winny leżeć „od Polskiej Wsi prosto do stóp góry i starej drogi dobrzyńskiej”, jednak z wyłączeniem cegielni posiadanej tam przez staromiejskich franciszkanów²¹.

Krótko po powstaniu oba ośrodki miejskie zostały otoczone murami obronnymi. Być może początkowo pierwotne umocnienia miejskie składały się jedynie z otoczonego fosą wału ziemnego wraz z palisadą, na co wskazują najnowsze odkrycia archeologiczne. Źródła nie pozwalają na dokładne ustalenie daty rozpoczęcia budowy pierwszych toruńskich umocnień murowanych; na podstawie zachowanych relikwów murów oraz przekazów pośrednich sądzi się, że stało się to około połowy XIII w.

Stare Miasto najpierw zabezpieczono murami (wraz z Bramą Starotoruńską) od zachodu, następnie — z północy (z Bramą Chełmińską) i dopiero potem od wschodu (z Bramą Paulińską, zwaną też Więzienną, i Kotlarską, nazywaną także Dobrzyńską) oraz południa (na tym odcinku umieszczono 4 bramy prowadzące na nadbrzeże: Klasztorną, zwaną też św. Ducha, Żeglarską, Łazienną — inaczej Szkolną lub Białą — i Mostową, zwaną też Przewoźną lub Promową). Całość tych fortyfikacji dodatkowo wzmacniało około 30 baszt.

Przypuszczalnie jeszcze w XIII w. władze Starego Miasta Torunia zapoczątkowały rozbudowę tych umocnień, wnosząc przed istniejącym murem (z trzech stron) dodatkowy niski mur mający około 2 m wysokości, co w konsekwencji doprowadziło do konieczności podwyższenia muru pierwszego (wysokiego) oraz rozbudowy baszt i bram. Prace te trwały praktycznie przez całe średniowiecze. W ich efekcie wokół Starego Miasta powstał system fortyfikacyjny składający się z podwójnego muru obronnego wraz z fosą od strony lądu i pojedynczego muru od strony Wisły. W 1 połowie XV w. umocnienia te dodatkowo zabezpieczono dwoma barbakanami: pierwszy z nich wybudowano w r. 1429 przed Bramą Starotoruńską, drugi w 1449 r. przed Bramą Chełmińską.

Obwarowania Nowego Miasta Torunia również zaczęto wznosić niebawem po lokacji, od razu z cegły. Od północy, w okolicy Bramy Chełmińskiej, mury nowomiejskie dowiązywały się do umocnień staromiejskich, a następnie biegnąc dalej (z przerwą na Bramę Prosta, zwaną też Prawymi Wrotami lub Główną) opasywały miasto od wschodu (gdzie umieszczono Bramę Bydłęcą nazywaną też św. Katarzyny) oraz południa (na tym odcinku usytuowana była Brama św. Jakuba określana także jako Drzewna). System murów dodatkowo wzmacniało około 20 prostokątnych baszt. Tylko od strony Starego Miasta i zamku ośrodek nowomiejski chroniony był słabiej, jedynie niewysokim murem z furtami. Nieco później, w 1 połowie XIV w. — na wzór Starego Miasta — również w Nowym Mieście pojedynczy dotąd obwód umocnień przynajmniej częściowo wzmocniono dodatkowym murem niskim i obmurowaną (połączoną ze staromiejską) fosą, z której od 1444 r. odprowadzano wodę do tzw. stawu komtura.

W efekcie tych prac obwarowania Starego i Nowego Miasta Torunia oraz zamku krzyżackiego z jednej strony ostatecznie wyznaczyły zasięg terytorialny tych ośrodków, z drugiej zaś utworzyły przemysłany, zwarty i wzajemnie się uzupełniający system fortyfikacyjny, zdolny do skutecznej obrony zarówno od strony lądu, jak i Wisły²².

Ostatnią fazą rozwoju przestrzennego średniowiecznego Torunia było powstanie na obszarze jego patrymonium przedmieść. Należy pamiętać, że po translokacji miasta w 1236 r., wydany w 1251 r. odnowiony przywilej lokacyjny uwzględnił już to przemieszczenie, przyznając miastu nowe terytorium, które rozciągało się półmilionowym pasem wzdłuż Wisły od granic biskupstwa kujawskiego na 1 milę w dół rzeki. Przypuszcza się, że na zachodzie obszar ten obejmował jeszcze część wsi Stary Toruń, na wschodzie zaś sięgał do granic wsi Duże Mokre, która jednak leżała już poza granicami miejskimi. Cały ten teren liczył w sumie 180 łanów, czyli około 30 km².

Wkrótce, w 1258 r., biskup kujawski Wolimir nadał miastu jako wieczystą dzierżawę obszar obejmujący las i wieś Mokre. W 1262 r. doszło do kolejnej korekty toruńskiego patrymonium, w wyniku której miasto — w zamian za zrzeczenie się 7 grzywien czynszu z młyna pod zamkiem

krzyżackim w Toruniu, pastwisk w Starym Toruniu oraz 100 łanów i rzeczki Postolsk z prawem budowy młyna — otrzymało od Zakonu 60 łanów w Srebrnikach i 70 łanów na granicy miasta. Po wspomnianym już wydzieleniu w 1276 r. z tego terenu odrębnego patrymonium dla Nowego Miasta, w 1295 r. mistrz krajowy pruski Meinhardt von Querfurt nadał Staremu Miastu jakieś dodatkowe łany, pozostałe po odliczeniu wymienionych 70, zastrzegając jednak dla Zakonu m.in. prawo do przepędzania bydła i splawu drewna.

Ostateczne ukształtowanie się toruńskich dóbr ziemskich nastąpiło jednak dopiero kilkanaście lat potem, kiedy to, w zamian za ławy rzeźnicze w obrębie murów miejskich, mieszczanie odstąpili Krzyżakom 60 łanów w Srebrnikach. Od tego momentu granice patrymonium Starego Miasta Torunia w zasadzie aż do końca XVIII w. nie uległy zmianie. W sumie obszar ten obejmował 335 łanów, czyli około 55,5 km². Podlegał on w całości władzom miejskim w takim samym zakresie (to jest pod względem administracyjnym, sądowniczym i gospodarczym), jak tereny w obrębie murów miejskich²³.

Jednym z najstarszych przedmieść toruńskich było Przedmieście Portowe, usytuowane między brzegiem Wisły a murami miejskimi (obejmujące również Kępę Bazarową), dodatkowo chronione od strony wschodniej i zachodniej kanałami odprowadzającymi wodę z fos miejskich. Swego rodzaju naturalnym przedłużeniem tego przedmieścia były ogrody, wapiennik, stocznia oraz nieco rzadsze osadnictwo ciągnące się dalej w kierunku północnym i zachodnim (wzdłuż brzegów Wisły, na odległość do 2 km od murów miejskich), które dochodziło aż do cegielni, w pobliżu której znajdowała się osada zamieszkiwana przez garncarzy, strycharzy i kamieniarzy. Niekiedy tę drugą część patrymonium określa się jako Przedmieście Starotoruńskie²⁴.

Na terenie Przedmieścia Portowego — przed bramą miejską nazywaną później od wezwania szpitala Bramą św. Ducha — już przed 1242 r. z fundacji władz zakonnych wzniesiono szpital, a następnie budynek mieszkalny dla prepozyta. W 1311 r. w jego bezpośredniej bliskości Krzyżacy ufundowali klasztor benedyktynek. Wkrótce cały teren klasztorny wraz z kościołem i przyległościami został otoczony murem. W jego pobliżu znajdowało się osiedle miejscowych rybaków.

Jednak największy wpływ na rozwój tego przedmieścia wywierał usytuowany tu port wraz z odpowiednimi urządzeniami (pomost wyładunkowy, żuraw, magazyny) oraz handel, głównie sukrem i zbożem. Na nadbrzeżu znajdowała się też karczma i dwie łaźnie służące m.in. podróżnym, tutaj wybudowano także naprężalnię i postrzygalnię sukna. Portowy charakter przedmieścia znajdował swoje odbicie również w strukturze zawodowej mieszkających tu ludzi, wśród których znaczną część stanowili żeglarze, cieśle i tragarze, nierzadko pochodzenia polskiego²⁵.

Największe przedmieście średniowiecznego Torunia — Przedmieście Chełmińskie — rozwinęło się przy północnym odcinku murów Starego i Nowego Miasta oraz wzdłuż drogi prowadzącej do Chełmna i dalej na północ. Na tym odcinku osadnictwo skupiało się przede wszystkim w pobliżu wzniesionego jeszcze w 1 połowie XIV w. ceglano-kościółka św. Wawrzyńca (pierwotny, drewniany kościółek pod tym wezwaniem, sięgający jeszcze XIII w., uległ zapewne zniszczeniu w wyniku najazdów Jaćwingów) oraz wybudowanego w tymże okresie, obok szpitala dla trędowatych, takiego samego kościoła pod wezwaniem św. Jerzego. Zapewne krótko po wybudowaniu teren tego ostatniego został otoczony wysokim murem. Przypuszczalnie od tego też czasu świątynia ta traktowana była jako kościół parafialny dla przedmieść. Za kościołem, w kierunku na północ oraz na obszarach usytuowanej bardziej na wschód (na północ od Nowego Miasta) osady Wieś Polska, zabudowa była już nieco rzadsza.

Chełmińskie było — pod względem demograficznym i ekonomicznym — nasilniejszym przedmieściem toruńskim. Na jego północno-wschodnim skraju, w wyniku spiętrzenia Strugi Toruńskiej, utworzono 2 stawy (Górny i Dolny), przy których zlokalizowane były młyny wodne, tartak i miedziennica. Niżej, w Polskiej Wsi, umiejscowiona została druga cegielnia toruńska oraz — wybudowany w 1446 r. — blech, niezbędny dla uprawiania rzemiosła płócienniczego. Przed Bramą Chełmińską usytuowane były dwa targi: koński i bydłowy oraz wielkie (9) i małe (11) kramy, dzierżawione głównie przez szewców.

Tereny wokół kościoła św. Jerzego — zapewne z uwagi na swoje położenie przy ważnym trakcie handlowym oraz ze względu na to, że miasto i bractwo kupieckie pod tym samym wezwaniem opiekowało się szpitalem — w znacznej części należały do bogatych mieszczan toruńskich. Bliżej miasta, a także w okolicach kościoła św. Wawrzyńca mieszkali przede wszystkim rzemieślnicy. Przedmieście to — z uwagi na fakt, że obszary zabudowane otaczał szeroki pas ogrodów — zamieszkiwało również sporo osób zajmujących się ogrodnictwem, winogrodnictwem, chmielarstwem oraz hodowlą bydła i pszczoł. Znaczną ich część — jak wskazują na to m.in. nazwy topograficzne (Polska Wieś, Polska Droga) — stanowiły osoby pochodzenia polskiego²⁶.

Na północ oraz północny wschód od tego przedmieścia rozciągało się Wielkie i Małe Mokre. Teren Małego Mokrego od początku wchodził w skład patrymonium miejskiego. Nieco inaczej było z obszarem, na którym powstało Wielkie Mokre; Toruń otrzymał go od biskupa włocławskiego w formie dzierżawy wieczystej w 1258 r. (w 1295 r. ziemie te były już traktowane jako część patrymonium) i dopiero potem rozwinęło się na nim osadnictwo. Małe Mokre rozciągało się przy drodze chełmińskiej

(gdańskiej); Duże Mokre usytuowane było wzdłuż traktu prowadzącego do Kowalewa Pomorskiego. Podział ten znajdował pewne odbicie jedynie w strukturze gospodarczej Małego i Dużego Mokrego, nie miał natomiast żadnego odzwierciedlenia w ich sytuacji prawnej. Administracyjnie obie części Mokrego traktowano jako całość, co znalazło swój wyraz m.in. we wspólnej ławie sądowej oraz wspólnym sołtysie²⁷.

W XIV i 1 połowie XV w. największe znaczenie gospodarcze w Małym Mokrem miały winnice i ogrody (głównie warzywniki i chmielniki). Tereny przynależne do Dużego Mokrego użytkowane były przede wszystkim jako grunty orne. Znaczna część ziemi mokrzeńskiej stanowiła własność przedstawicieli toruńskiego patrycjatu oraz rzemieślników, którzy dość licznie tu zamieszkiwali. Od końca XIV w. szczególnego znaczenia na Mokrem nabrały zawody związane z obróbką skór, przede wszystkim garbarstwo, którego reprezentanci mieli tu dobre warunki do wykonywania rzemiosła (las, woda). W tym czasie, w wyniku dużego rozwoju gospodarczego oraz postępującej urbanizacji, Duże i Małe Mokre pozostawały wsiami już jedynie z nazwy. Dodatkowym efektem tego procesu było m.in. stopniowe zacieranie granicy między Mokrem a Przedmieściem Chełmińskim, co spowodowało, że już w połowie XV w. nazwy Mokre zaczęto używać niekiedy również dla terenów położonych wokół kościoła św. Jerzego, a nawet Wsi Polskiej²⁸.

Na wschód od murów Nowego Miasta rozciągało się nieco mniejsze, położone za Bramą Bydłęcą, Przedmieście św. Katarzyny. Jego nazwa powstała od wezwania kościoła wybudowanego tu około 1360 r. Kościół św. Katarzyny był dla mieszkańców Nowego Miasta kościołem grzebalnym z cmentarzem. Od 1460 r. stał się filią nowomiejskiego kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Jakuba. W pobliżu kościoła św. Katarzyny przynajmniej od 1 połowy XIV w. usytuowana była — zapewne nad znajdującym się niedaleko tzw. rowem rakarskim (*Schindengraben*) — rzeźnia nowomiejska. Wydaje się, że przedmieście to nie miało wielkiego znaczenia gospodarczego, zaś jego głównymi mieszkańcami byli rzemieślnicy (cieśle, kuśnierze) oraz osoby zajmujące się uprawą ogrodów i winnic. Wynikało to m.in. z faktu, że winnice i ogrody znajdowały się tu nie tylko na obrzeżach przedmieścia, lecz również w bezpośredniej bliskości kościoła św. Katarzyny.

W swojej południowej części przedmieście to zapewne sąsiadowało z Przedmieściem Jakubskim, rozciągającym się od Bramy Jakubskiej wzdłuż Wisły w kierunku wschodnim. Tereny Jakubskiego były zaludnione znacznie słabiej niż innych przedmieść toruńskich. Tutaj usytuowane były składowiska drewna budowlanego, smolarnia i stocznia, chociaż najwięcej miejsca zajmowały także ogrody i winnice, zakładane na stokach wzgórz nad Wisłą²⁹.

W okresie średniowiecza Toruń zawdzięczał swój szybki rozwój przede wszystkim dogodnemu położeniu na skrzyżowaniu dróg handlowych oraz ścisłej współpracy z miastami Europy północno-zachodniej, będącej m.in. efektem jego członkostwa w Związku Miast Hanzeatyckich. Z jednej strony miasto odgrywało wówczas rolę ważnego portu, do którego docierały również statki morskie, z drugiej zaś tutaj przecinały się ważne lądowe szlaki handlowe prowadzące m.in. na zachód, południe i wschód. Statki kupców toruńskich docierały Wisłą i Bałtykiem do krajów skandynawskich, Anglii, Niderlandów i Flandrii. Toruń był też ważnym w skali Prus centrum produkcji rzemieślniczej³⁰.

W połowie XV w. (przed wybuchem wojny trzynastoletniej) na terenie Starego Miasta Torunia w obrębie murów mieszkało około 6800 osób, Nowe Miasto miało około 1700 mieszkańców, a wszystkie przedmieścia (razem z Kępą Bazarową) zamieszkiwało około 2350 ludzi³¹.

Na ukształtowany do połowy XV w. układ przestrzenny Torunia tylko w niewielkim stopniu wpłynęły wydarzenia polityczne związane ze zmianą przynależności państwowej miasta. W 1454 r. zbrojne wystąpienie stanów pruskich przeciwko Zakonowi doprowadziło do likwidacji jego władztwa na tym terenie. Dnia 6 lutego mieszczanie toruńscy zaatakowali zamek krzyżacki, który, po krótkiej obronie, w dniu 8 lutego skapitulował. Już w momencie zdobycia zamku rada Starego Miasta Torunia zarządziła przeprowadzenie jego rozbioru, tak że w ciągu kilku miesięcy pozostały po nim tylko obwarowania zewnętrzne oraz tzw. gdanisko. Teren zamku przeznaczono na wysypisko śmieci.

Dnia 6 marca 1454 r. król Kazimierz Jagiellończyk dokonał formalnej inkorporacji Prus do Korony, zaś dwa dni później — 8 marca — doszło do połączenia Nowego Miasta Torunia ze Starym, które w ten sposób utworzyły jeden organizm administracyjny. Nowe Miasto zachowało jedynie odrębny sąd ławniczy. Ostatnim etapem tych przekształceń było włączenie w obręb Torunia terenów dawnej krzyżackiej wolnizny zamkowej, z tym, że jej mieszkańcy podlegać już mieli staromiejskiemu sądowi ławniczemu³².

Przyłączenie Torunia do Polski zmieniło nieco warunki jego rozwoju gospodarczego. Obdarzone prawem składu miasto (ostatecznie straciło je w 1537 r.) pozostało nadal ważnym centrum śródlądowego handlu dalekosiężnego i krajowego (jarmarki), a także znaczącym ośrodkiem produkcji rzemieślniczej. Siłę ekonomiczną miasta dodatkowo wzmacniały liczne posiadane przez nie dobra miejskie. W 1457 r. Kazimierz Jagiellończyk — w zamian za zasługi Torunia dla Polski — nadał mu m.in. wsie Przysiek, Górsk, Czarnowo, Smogórk, Lubicz, Grębocin, Rogowo, Papowo Toruńskie, Łysomice i Lulkowo, a także kilka młynów. Następcy króla kontynuowali tę politykę, przynajmniej miastu dodatkowo Stary Toruń (1514 r.) oraz Jedwabno, Węgorzyn,

Kielbasin, Gronowo i tzw. klucz bierzgłowski (Bierzgłowo, Łążyn, Świerczyny, Pędzewo i Smolno; 1520 r.). Później, w latach 1520–1527, własnością Torunia zostały również wsie Wybcz, Rogówko, Mlewo, Srebrniki i Mlewiec oraz parę młynów. Po wszystkich tych nadaniach miasto stało się właścicielem 33 osad wiejskich i 5 młyńskich o łącznej powierzchni 894 łanów, co wraz z patrymonium stanowiło około 359 km². W 2 połowie XVI w. Toruń liczył już około 12 000 mieszkańców³³.

Praktycznie — oprócz zniknięcia z sylwetki miasta bryły zamku krzyżackiego — w 2 połowie XV w. niewiele zmieniło się w wyglądzie i rozplanowaniu Torunia czy w sieci jego ulic. Po połączeniu Starego i Nowego Miasta swoje znaczenie straciły mury obronne istniejące między tymi ośrodkami, czego widocznym dowodem było m.in. założenie w obrębie międzymurza i w fosach ogrodów oraz wybudowanie po obu stronach przedbramia Bramy Kotlarskiej małych budynków. Spalone w latach 1414, 1422 i 1455 zabudowania na przedmieściach zostały dość szybko odtworzone; w miarę upływu czasu postępowały również prace przy odbudowie zniszczonego — po pożarze z 1455 r., który strawił połowę budynków i wieżę kościoła św. Jakuba — Nowego Miasta³⁴.

Na obszarze Starego Miasta w latach 1468–1473 i w r. 1484 trwały roboty nad przebudową kościoła parafialnego, w efekcie których zwiększono m.in. jego wysokość (do 28 m). W 1489 r. na terenie międzymurza od strony Wisły (zamienionym na strzelnicę) wybudowano z cegieł pochodzących z rozbiórki zamku Dwór Mieszkański, w którym znalazło siedzibę bractwo strzeleckie. Krótco potem — na mocy przywileju Jana Olbrachta z 1495 r., uzupełnionego w r. 1496 — przystąpiono do budowy pierwszego mostu przez Wisłę. Roboty te, którymi kierował Piotr Postil z Budziszyna, prowadzono w latach 1497–1500. W efekcie powstała konstrukcja składająca się z dwóch części: „mostu niemieckiego” położonego między nadbrzeżem przy Bramie Mostowej a Kępą Bazarową oraz „mostu polskiego”, który łączył tę ostatnią z lewym brzegiem Wisły. Gdy mowa o najważniejszych obiektach miejskich, wspomnieć można o dokonanych w 1591 r. poszerzeniu Rynku Nowomiejskiego oraz przeprowadzonej w latach 1602–1605 z inicjatywy burmistrza Henryka Strobanda przebudowie ratusza staromiejskiego. Autorem projektu tej modernizacji był Antoni van Obberghen, gdański budowniczy uchodzący wówczas za najlepszego architekta na północy Europy. W czasie tych prac m.in. podwyższono budynek o jedno piętro, zaś każdy z jego boków od strony rynku i dziedzińca zwieńczono ozdobnymi szczytami na osi i lekkimi, ażurowymi wieżyczkami w narożnikach (wieżyczki te w 1619 r. zastąpiono nowymi, o baniastych renesansowych formach)³⁵.

Po wojnie trzynastoletniej obwarowania miejskie nie były w zbyt dobrym stanie, od lat siedemdziesiątych XV w. przystąpiono zatem również do prac remontowych przy murach, basztach i bramach miejskich. Robotom tym, kontynuowanym z przerwami jeszcze w 1 połowie XVI w., towarzyszyło czyszczenie fos³⁶. Coraz szersze stosowanie broni palnej podczas działań wojennych wkrótce zmusiło jednak władze toruńskie do rozważenia sprawy budowy umocnień bastionowych. W 1563 r. rada opodatkowała mieszczan w celu uzyskania środków na te fortyfikacje i od września tegoż roku przystąpiono do sypania pierwszego wału przy Nowym Mieście, biegnącego między murem a strzelnicą nowomiejską. Prace te zakończono w końcu 1564 r. i — jak można przypuszczać — w ciągu najbliższych lat nie podjęto żadnych innych podobnych przedsięwzięć. Dopiero w 1591 r. z nową koncepcją budowy wokół Torunia potężnych fortyfikacji bastionowych w stylu nowowłoskim wystąpił burmistrz Henryk Stroband, a w opracowanie ich projektu zaangażowany był zapewne wspomniany już Antoni van Obberghen. Propozycja ta, przede wszystkim ze względów finansowych, pozostała w sferze projektów; niejako w zamian przystąpiono do robót mających na celu modernizację istniejących już umocnień średniowiecznych, polegających na uodpornieniu ich na działania broni palnej. Ich efektem była przebudowa w latach 1600–1613 ruin zamku krzyżackiego, gdzie w miejscu międzymurza powstał m.in. obmurowany wał ziemny w kształcie bastionu, oraz usypanie nowego oskarpowanego wału między Bramą św. Katarzyny a Bramą Proszą³⁷.

Decyzja o wzniesieniu przez miasto regularnych fortyfikacji nowożytnych zapadła pod koniec pierwszej wojny szwedzkiej (1626–1629). Do jej przyspieszenia zapewne przyczyniło się oblężenie Torunia przez wojska szwedzkie w lutym 1629 r. Napastnikom nie udało się wtedy zająć miasta, ale ofiarą działań wojennych stały się znowu przedmieścia toruńskie (spalone, aby nie dawały osłony atakującym), a także uszkodzone w trakcie walk bramy miejskie: Chełmińska i św. Katarzyny. Już w kwietniu tegoż roku władze miasta zatrudniły jako fortyfikatora Antoniego Petersena oraz dodatkowo dwóch inżynierów gdańskich: Piotra Mönninga i Kaspra von Wanken. Pod ich kierunkiem w tymże miesiącu zaczęto sypać pierwsze wały przed Bramą św. Jakuba i Bramą Starotoruńską. Prace fortyfikacyjne wokół miasta ciągnęły się kilka lat. Ich plonem było m.in. wybudowanie za kościołem św. Jakuba swego rodzaju nadszańca (opartego o mur wysoki), pomyślanego jako stanowisko dla baterii (być może roboty te były powiązane z obniżeniem kilku okolicznych baszt). Do 1631 r. usypano przynajmniej 6 — otoczonych fosą — bastionów. Tylko dwa ostatnie: za kościołem św. Wawrzyńca oraz kościołem św. Jakuba pozostawały jeszcze do wykonania. Ostateczny efekt zakończonych zapewne w 1649 r. prac był imponujący. Całe miasto zostało otoczone półkolem fortyfikacji systemu staroholenderskiego, składających się z 8 wielkich pięciokątnych bastionów,

połączonych kurtynami. Umocnienia te były zbudowane z szerokiego wału ziemnego (mającego wraz z przedpiersiami ok. 8 m wysokości) wzmocnionego palisadami, zaś całość dodatkowo otaczała szeroka fosa napełniona wodą³⁸.

Krótko po wykonaniu tych fortyfikacji miasto zagrożił kolejny najazd szwedzki. Dnia 4 grudnia 1655 r. Toruń poddał się Szwedom, którzy w roku następnym przystąpili do przygotowywania umocnień toruńskich do ewentualnego oblężenia. Roboty te zapewne rozpoczęto od zniszczenia kościoła i klasztoru benedyktynek (św. Ducha), usytuowanych poza murami, nad Wisłą, których zabudowania mogłyby utrudniać obronę miasta. Przeprowadzono również remont obwarowań miejskich, zmieniając m.in. dachy na wieżach, na których umieszczono działa, oraz unowocześniono fortyfikacje ziemne. Te ostatnie prace polegały na przebudowie i powiększeniu bastionu wschodniego, leżącego między zamkiem a Bramą św. Jakuba, usypaniu nadszańca na drugim bastionie wschodnim (Kawalerze) oraz zaopatrzeniu tych umocnień (od Wisły aż do okolic Bramy św. Katarzyny) w przedwał. Zmieniono również fortyfikacje po zachodniej stronie miasta w okolicach Bramy Starotoruńskiej. Tylko trzy bastiony północne, które uważano za bardzo zniszczone, pozostawiono w dawnym stanie, nie obsadzając ich wojskiem. Umocniono również Kępę Bazarową, syjąc na niej szaniec wzmocniony dwiema małymi redutami, a także zapewne wyłot mostu. Tak szeroki zakres i front prac fortyfikacyjnych odcisnął swoje znamię (m.in. przez likwidację zabudowy leżącej w umacnianych rejonach) również na kształcie otaczających miasto przedmieść³⁹.

Jednak prawdziwą katastrofą dla nich i całego miasta stało się oblężenie Torunia przez wojska polskie, które trwało od 26 września do dnia kapitulacji Szwedów, czyli 23 grudnia 1658 r. Przebieg tych działań został już dość dokładnie zbadany⁴⁰. Ich efektem było m.in. uszkodzenie — w wyniku ostrzału i pożarów — murów miejskich i wielu domów, a także doszczętne zniszczenie przedmieść oraz południowej części mostu na Wiśle⁴¹. Zrujnowane wojną i kontrybucjami miasto dopiero w 1673 r. przystąpiło do naprawy zniszczonych murów, wież i bram. Jednocześnie, wraz z odbudową przedmieść i zagospodarowaniem terenów patrymonium, stopniowo likwidowano okopy, rowy i szanice wzniesione w czasie oblężenia. Zachowano jednak szanice Kępy Bazarowej oraz umocnienia chroniące most na lewym brzegu rzeki. Wszystkie te prace ciągnęły się do końca XVII w.

Pod koniec tego stulecia — co świadczy o pewnym ożywieniu budowlanym — odremontowano już wiele starych oraz wzniesiono kilka nowych okazałych budowli wewnątrz murów. Przykładem tych ostatnich może być pałac rodziny Dąbskich przy ul. Żeglarskiej (1693 r.), kamienica „Pod Gwiazdą” (1697 r.), domy przy ul. Chełmińskiej oraz wybudowane w 1699 r. Kolegium Jezuickie⁴².

Niestety, wybuch wojny północnej (1700–1721) załamał ponownie rozwój gospodarczy miasta. W 1703 r. Toruń kolejny raz został zaatakowany przez Szwedów. W obliczu zagrożenia znowu spalono przedmieścia, m.in. wraz ze znajdującymi się na nich szpitalami i kościołami św. Wawrzyńca i św. Jerzego. Oblężenie miasta trwało kilka miesięcy (od 24 maja). Najtragiczniejszy był okres od 24 września do kapitulacji w dniu 14 października 1703 r., kiedy to Toruń ostrzeliwany był m.in. z ciężkich dział, specjalnie sprowadzonych do tego celu ze Szwecji. Głównym powodem poddania miasta było znaczne zniszczenie zarówno średniowiecznych obwarowań, jak i fortyfikacji ziemnych, co w każdej chwili groziło ich zawaleniem. W trakcie oblężenia spłonął Ratusz Staromiejski, prawie cała zachodnia strona Rynku oraz wiele innych domów. Wiele budynków zostało uszkodzonych.

Po zdobyciu Torunia Szwedzi przystąpili do systematycznego demontażu fortyfikacji miejskich; przede wszystkim rozbierali i wysadzali wały i bastiony, zasypywali fosy, a także niszczyli umocnienia średniowieczne: oba barbakany, baszty (m.in. Koci Łeb i Koci Ogon) oraz mury nowomiejskie koło Bramy Prostej. Te wydarzenia, liczne kontrybucje płacone w latach następnym przez miasto oraz — dodatkowo — epidemia dżumy z lat 1708–1709, która zabrała około 4–5 tysięcy ofiar, na długo wyniszczyły Toruń.

Dotkliwy kryzys był zapewne powodem, że mimo iż już w 1722 r. podjęto decyzję o odbudowie ratusza, dopiero w 1727 r. nakryto go dachem (a całość prac remontowych zakończono w 1737 r.). Od lat trzydziestych XVIII w. można zaobserwować ponownie pierwsze objawy ożywienia w gospodarce, w tym w budownictwie. Obok skromnych, jedno- lub dwupiętrowych kamieniczek, w mieście zaczęto wznosić również domy mieszkańskie o założeniach wręcz pałacowych. Przykładem tych ostatnich była m.in. rezydencja Meissnera, burmistrza toruńskiego, wybudowana przy Rynku Staromiejskim 7, pałac Gereta wzniesiony w zachodniej pierzei tegoż Rynku czy pałac kupca Fengerla, postawiony w 1742 r. na rogu ul. Mostowej i Ciasnej. W 1756 r., na niezabudowanych po zniszczeniach z 1703 r. sześciu parcelach w południowej części zachodniej strony Rynku Staromiejskiego, wybudowano zbór ewangelicki. Wydane zezwolenie na budowę zakazywało jednak stawiania wieży oraz zalecało, aby budynek z zewnątrz nie przypominał kościoła. Był to m.in. efekt trwających w mieście od XVI w. sporów religijnych między protestantami a katolikami, których punktem kulminacyjnym był tzw. tumult toruński z 1724 r.⁴³

Równoległe z ożywieniem gospodarczym wewnątrz murów obserwuje się rozwój toruńskich przedmieść. W omawianym okresie nie nastąpiły żadne istotne — w porównaniu z sytuacją wcześniejszą —

zmiany jeżeli idzie o ich zasięg terytorialny. Jak się wydaje, główna oś osadnicza przebiegała nadal na terenach wzdłuż Wisły, od przedmieścia Rybaki aż do Winnicy, która, po upadku w XVI w. na tym obszarze winogrodnictwa, poważnie się rozrosła. Na nadbrzeżu, koło Bramy Żeglarskiej w XVIII w. usytuowane były m.in. dwie miejskie farbiarnie. Poważnym skupiskiem osadniczym pozostawała także Kępa Bazarowa. Przedmieście Chełmińskie, z wyjątkiem zakładów przemysłowych zlokalizowanych na granicy z Mokrem wokół obu stawów, miało raczej charakter rolniczo-rzemieślniczy. Tutaj znajdowały się m.in. dobrze utrzymane ozdobne ogrody i wille najbogatszych mieszczan toruńskich (m.in. burmistrza Borkowskiego oraz patrycjusza Gereta i Nałęcz), w których wypoczywano w chwilach wolnych od zajęć. Mokre było w tym czasie nadal ośrodkiem wiejskim związanym z Toruniem gospodarczo, nie tworzącym z nim jednak jakiejś całości urbanistycznej. W połowie XVIII w. zabudowa na Mokrem koncentrowała się jedynie przy drogach gdańskiej i kowalewskiej oraz w rejonie ich skrzyżowania⁴⁴. Znaczny wpływ na tak szybką odbudowę zniszczonych przedmieść mieli również partacze, osiedlający się zarówno w mieście na gruntach kościelnych i w kamienicach szlacheckich, jak i przede wszystkim na przedmieściach (głównie na Winnicy i Kępie Bazarowej)⁴⁵.

Duże znaczenie ekonomiczne osiągnęły w omawianym okresie również zakłady przemysłowe usytuowane na terenie dóbr miejskich. Toruń był właścicielem 43 różnych przedsiębiorstw, z których najważniejsze znajdowały się w Lubiczu (tartak, miedziennica, papiernia, młyn zbożowy oraz folusze: tkacki i białoskórniczy), Przysieku (browar, gorzelnia, młyn wodny i wiatrak), Toporzysku (młyn wodny, browar i wiatrak) oraz Rzęczkowie (browar, młyn wodny i słodowy)⁴⁶.

Okres rozwoju gospodarczego miasta nie trwał długo; przerwany został pierwszym rozbiorem Polski (1772 r.), który odciął Toruń od Drwęcy, nad którą usytuowanych było sporo miejskich urządzeń przemysłowych, oraz zamknął — w wyniku blokady pruskiej — niemal wszystkie drogi wiodące do Gdańska i Polski.

W 1793 r., w wyniku drugiego rozbioru Polski, Toruń znalazł się pod panowaniem pruskim. Nowe władze zlikwidowały dotychczasowy samorząd oraz wolności miejskie, wprowadzając ustrój oparty na prawie pruskim. Naczelną władzą miasta został Zespolony (Combinierter) Magistrat, do którego kompetencji należały zarówno zadania administracyjno-gospodarcze, jak i sądownictwo w sprawach cywilnych i kryminalnych. Miasto w tym czasie — zubożone w wyniku odcięcia od zaplecza gospodarczego — liczyło około 6000 mieszkańców (blisko 3000 mniej niż przed 1772 r.). Według wprowadzonej wówczas numeracji, na Starym Mieście było 468 domów mieszkalnych, zaś na Nowym — 310 (łącznie 778 posesji)⁴⁷.

Działalność władz zaborczych trwała niedługo. Militarna klęska Prus w 1806 r. oraz wydarzenia polityczne z lat 1806–1807 spowodowały, że miasto zmieniło przynależność państwową, zaś jego samorząd został ponownie zreorganizowany. Dnia 6 grudnia 1806 r. armia francuska zajęła Toruń, który następnie włączono do Księstwa Warszawskiego. Miasto zostało siedzibą powiatu w ramach departamentu bydgoskiego. Zgodnie z dekretem z 1809 r. stanowiło ono samodzielną municipalność wraz ze zgrupowaniem gminnym. Na czele miasta stał prezydent, posiadający pełnię władzy wykonawczej (w tym policyjną), oraz 4 ławników. Organem uchwalającym, reprezentującym społeczność, była Rada Muncypalna, składająca się z 30 osób⁴⁸.

Burzliwy okres napoleoński w dziejach Torunia nie obył się bez strat w zabudowie. W 1807 r. w wyniku nieostrożności żołnierzy francuskich doszło do pożaru i wybuchu zapelnionego beczkami z prochem pomostu nad Wisłą oraz załadowanej amunicją barki. Zginęło wówczas co najmniej 50 ludzi oraz uległo zniszczeniu 30 usytuowanych w pobliżu domów (w całym mieście uszkodzeniu uległo w sumie około 400 budynków). Należy zaznaczyć, że w końcu tego roku w mieście były 784 domy mieszkalne i 329 zabudowań, które zamieszkiwało ponad 10 000 obywateli.

Jeszcze przed nieudaną oblężeniem Torunia w 1809 r. przez wojska austriackie, rozpoczęto prace mające na celu odbudowę zniszczonych i zaniedbanych fortyfikacji miejskich. Roboty te kontynuowano również po odstąpieniu Austriaków, tak że w 1812 r. miasto było już otoczone 12 obmurowanymi i opalisadowanymi bastionami oraz rowami z wodą. Wówczas także dodatkowo wzmocniono obmurowanymi szańcami Kępę Bazarową oraz przyczółek mostowy. Aby zrealizować te prace — kierując się względami obronnymi — zburzono szpital i kościół św. Jerzego wraz z cmentarzem i całym otoczeniem oraz rozebrano 107 domów⁴⁹.

Stan umocnień miejskich nie był jednak jeszcze zadowalający. Po klęsce wojsk napoleońskich w Rosji, przygotowując Toruń do obrony marszałek francuski Louis-Nicolas Davout — dla oczyszczenia przedpola twierdzy — polecił w styczniu 1813 r. najpierw zburzyć i spalić wszystkie przedmieścia (również sady i ogrody), a następnie Mokre oraz — nie wchodzące wówczas jeszcze w skład aglomeracji toruńskiej — Podgórz, Dybów i Majdany. W Mokrem z 74 budynków ocalało tylko 6, na Podgórzu ze 100 — zniszczono 90. Kolejne straty przyniosło już samo oblężenie, a przede wszystkim ostrzał miasta przez Rosjan z ciężkich dział, w wyniku którego uszkodzono m.in. kościół NMP oraz dominikański. W efekcie tych wydarzeń, po kapitulacji Torunia w dniu 16 kwietnia 1813 r., na 769 domów wewnątrz murów tylko 400 nadawało się do zamieszkania, zaś z pozostałych 100 było całkowicie zrujnowanych, a reszta uszkodzona⁵⁰.

W 1815 r. na kongresie wiedeńskim Toruń ponownie został przyznany Prusom. Przejęcie miasta przez nowe władze początkowo nie zmieniło w jakiś zasadniczy sposób dotychczasowego jego ustroju i organizacji samorządu. Dopiero 7 maja 1834 r. wprowadzono tu w życie pruską ordynację miejską (z 1808 r.), na podstawie której zreorganizowano władze miejskie. Składały się one teraz z dwóch organów: uchwałodawczego w postaci Rady Miejskiej i wykonawczego — Magistratu⁵¹.

Jeszcze przed przejściem miasta przez Prusy właściciele zniszczonych w latach 1809–1813 domów z terenów przedmieść przystąpili do ich odbudowy (w 1816 r. wzniesiono tam już 157 budynków). Nowe władze z uwagi na fakt, że po 1815 r. Toruń stał się miastem granicznym (granica znajdowała się w odległości 10 km na wschód od miasta) o dużym znaczeniu militarnym, natychmiast po jego przejściu przystąpiły do rozbudowy istniejących fortyfikacji. To było również powodem, że odbudowane na przedmieściach domy — znajdujące się znowu na przedpolu twierdzy — musiały zostać rozebrane⁵². Z kolei wzrastające trudności finansowe zmusiły władze miejskie w latach 1816–1848 do sprzedaży 23 majątków o powierzchni około 5000 mórg z posiadanych dotychczas dóbr miejskich.

Prowadzone w tym czasie roboty fortyfikacyjne opierały się na dotychczas istniejących umocnieniach. W ich trakcie w 1824 r. ostatecznie zburzono kościół św. Wawrzyńca. W efekcie przeprowadzonych prac, oprócz modernizacji dotychczasowych fortyfikacji, wzniesiono szereg nowych, wśród których do najważniejszych zaliczyć można budowę wysuniętego przed pas umocnień fortu św. Jakuba, mającego za zadanie ochronę miasta od wschodu. W 1831 r., po zakończeniu tego etapu rozbudowy twierdzy, główna linia jej obrony składała się z czterech bastionów i dwóch półbastionów, które chroniły Toruń od wschodu i północy, oraz trzech kleszczy pełnych i jednego niepełnego broniących go od zachodu. Wzmocniono również fortyfikacje Kępy Bazarowej oraz przyczółka mostowego na lewym brzegu Wisły. Zmodernizowano także obwarowania średniowieczne otaczające Stare i Nowe Miasto. W trakcie tych ostatnich prac m.in. wzniesiono w 1826 r. od strony Wisły nowy mur (w miejsce starego z XVII w.) między Bramą Mostową a Małym Młynem Zamkowym, zburzono kilka dotąd istniejących baszt oraz wykuto w murach otwory nowych strzelnic. Pozostałe zachowane baszty, bramy i mury odremontowano, doprowadzając do stanu przydatności w razie ewentualnych działań wojennych. W tym czasie wojsko zajęło też pewne budynki i tereny poza i wewnątrz murów; m.in. po zburzeniu klasztoru w 1821 r. na terenie poddominikańskim wybudowano magazyny i piekarnię, u wylotu ul. Prostej — wozownię, przy ul. Jęczmiennej lazaret oraz wiele innych. Równolegle zburzono kilka innych ważnych historycznie obiektów, takich jak Brama Kotlarska (1834 r.), ratusz nowomiejski (1818 r.; w 1824 r. wzniesiono na jego miejscu zbór ewangelicki) oraz kościół dominikański (1834 r.)⁵³.

W omawianym okresie zmienił się też wygląd ulic w centrum miasta (co było m.in. wynikiem usunięcia z nich przedproży, dokonanej niwelacji rynków i ulic, a także wytyczania chodników i brukowanych jezdni) oraz przedmieść. Wytyczony pas fortyfikacji (o szerokości ok. 600 m) miał wpływ na ograniczenie osadnictwa w bezpośredniej bliskości Torunia. Zakazy i ograniczenia budowlane obowiązywały również na przedpolu twierdzy. Ich efektem była redukcja dotychczasowych przedmieść oraz powstawanie nowych skupisk domów wzdłuż arterii wylotowych z miasta, już za tzw. rejonami fortecznymi. W ten sposób w 1815 r. doszło do powstania osiedla Nowe Mokre, rozbudowy Przedmieść: Bydgoskiego i Nowego Chełmińskiego (w 1819 r. na pierwszym z nich było już 6 budynków, na drugim — 4) oraz rozpoczęcia zabudowy — w 1821 r. — Nowego Przedmieścia Jakubskiego⁵⁴.

Ukształtowany w latach trzydziestych XIX w. system fortyfikacyjny Torunia rzutował niekorzystnie nie tylko na jego rozwój przestrzenny, ale również na gospodarkę. Pewnym impulsem dla rozwoju tej ostatniej stały się dopiero pierwsze połączenia kolejowe uzyskane przez miasto z Bydgoszczą (1861 r.) i Warszawą (1862 r.). Dworzec kolejowy usytuowany był jednak na lewym brzegu Wisły, przy Podgórzu. W 1873 r. wybudowano nowy stalowy most kolejowo-drogowy przez Wisłę (stary — u wylotu ul. Mostowej — spłonął w 1877 r.) oraz oddano do użytku linię kolejową do Olsztyna i dalej do Wystrucia. Wzniesiono też przystanki (później przekształcone w dworce) Toruń Miasto i Mokre. W 1878 r. wybudowano także oddzielną linię kolejową prowadzącą z dworca miejskiego — wzdłuż nadbrzeża wiślanego — aż do stoczni i portu drzewnego⁵⁵.

Rozwój nowych połączeń kolejowych czasowo pokrył się z rozbudową toruńskiej twierdzy. Obserwowany w tym czasie postęp w technice wojennej (wprowadzenie artylerii gwintowanej zmuszało do odsunięcia linii obrony na większą niż dotąd odległość od miasta), kontrybucje uzyskane przez Prusy wskutek zwycięskiej wojny z Francją (1870–1871) oraz decyzja z 1871 r. o podniesieniu Torunia do rangi twierdzy pierwszego stopnia przyczyniły się do podjęcia decyzji o budowie tu nowych umocnień. W 1878 r. rozpoczęto wznoszenie — w odległości 3 do 3,5 km od centrum miasta — na prawym i lewym brzegu Wisły nowego pasa fortyfikacji w postaci pierścienia oddalonych od siebie fortów, mogących się wzajemnie wspierać ogniem. Budowa tych umocnień trwała do 1892 r., z tym, że w latach następnych prowadzono jeszcze pewne prace modernizacyjne oraz wzmocniono tereny (międzyzypola) między poszczególnymi fortami. W efekcie tych robót wybudowano 7 fortów głównych (4 na prawym i 3 na lewym brzegu Wisły), 6 fortów pośrednich,

1 dużą baterię ze schronami, 32 schrony piechoty i 52 pomocnicze dla baterii polowych. Później dobudowano dodatkowo jeszcze 3 baterie pancerne i 3 odkryte z betonowymi stanowiskami dla dział. W tym stanie twierdza dotrwała do I wojny światowej⁵⁶.

Rozbudowa fortyfikacji toruńskich miała duży wpływ również na układ przestrzenny miasta. Po zakończeniu tych prac umocnienia miejskie składały się niejako z dwóch pierścieni: wewnętrznego, biegnącego po linii wałów z początku XIX w., który coraz bardziej tracił swe znaczenie militarne, oraz zewnętrznego — otaczającego miasto w odległości 3–3,5 km. Dodatkowo, odsunięcie pasa fortyfikacji na wschodzie miasta pozwoliło na włączenie w jego obręb terenu położonego pomiędzy Nowym Miastem, dworcem Toruń Miasto i stawem Kaszownik (przekształconym już wcześniej na 2 fosi forteczne). Znaczną część tego obszaru co prawda przeznaczono pod budownictwo związane z wojskiem (koszary, szpital garnizonowy, mieszkania dla wojskowych) oraz kościół garnizonowy, ale powstały tam również domy cywilne, usytuowane przede wszystkim między dzisiejszą ul. Piastowską i Warszawską⁵⁷.

Prowadzone w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. prace fortyfikacyjne przyciągnęły wiele zatrudnionych przy nich osób nie tylko do Torunia, ale również na teren Mokrego, będącego w tym czasie samodzielną i niezależną od Torunia gminą. Wkrótce jednak rozwój demograficzny i przestrzenny miasta spowodowany m.in. poluzowaniem istniejących wcześniej ograniczeń budowlanych związanych z twierdzą sprawił, że wyodrębnienie administracyjne Mokrego stało się czymś sztucznym. W 1906 r. podpisano umowę między Toruniem i Mokrem o włączeniu tego ostatniego na 10 lat (jako oddzielnego okręgu wyborczego) w skład miasta. Układ ten wszedł w życie z dniem 1 kwietnia 1906 r. (po włączeniu sołtysa i dwóch innych osób z Mokrego do miejskiego kolegium magistrackiego) i od tego czasu dzielnica ta stanowi integralną część Torunia. Wkrótce na terenie Mokrego postawiono biuro meldunkowe, urząd stanu cywilnego i posterunek policji oraz — w 1907 r. — pierwsze budynki koszarowe (przy ul. Sobieskiego)⁵⁸.

W omawianym okresie usytuowane nadal głównie poza wewnętrznym pasem fortyfikacji przedmieścia toruńskie rozwijały się przede wszystkim wzdłuż szos prowadzących w kierunku Chełmży, Kowalewa, Chełmna, Bydgoszczy oraz — na drugim brzegu Wisły — Poznania. Znaczny ich obszar zajmowały budynki i grunty wojskowe, co m.in. było przyczyną, że poszczególne przedmieścia — jak świadczą o tym niezabudowane tereny między nimi oraz słabe wzajemne powiązania komunikacyjne — rozwijały się w prawie całkowitej izolacji od siebie. Również ich geografia społeczna w 2 połowie XIX w. była już dość zróżnicowana.

Najbardziej uprzywilejowaną dzielnicą, zamieszkiwaną głównie przez urzędników i inteligencję, stawało się Bydgoskie Przedmieście, charakteryzujące się dobrym rozplanowaniem oraz uzbrojeniem terenu, a także rozległymi obszarami zieleni (znaczną jego część zajmował założony już w 1822 r. park). Inaczej wyglądała jedynie nadwiślańska część tej dzielnicy — Rybaki, które zachowały swój charakter osady rybackiej i robotniczej, zamieszkiwanej przez ludność powiązaną zawodowo z rzeką oraz uruchomioną w 1888 r. stocznia rzeczna i portem zimowym. Przedmieście Chełmińskie miało w dalszym ciągu dość luźną, nieskoordynowaną zabudowę, koncentrującą się głównie wzdłuż Szosy Chełmińskiej. Znaczną jego część — podobnie jak na Mokrem — nadal zajmowały ogrody. Stopniowo w obu tych dzielnicach coraz większą przewagę zyskiwała ludność robotnicza. Przez robotników w większości zamieszkałe było również Przedmieście Jakubskie, powstałe wzdłuż ul. Lubickiej. Pewnym wyjątkiem były tu tylko tereny położone nad Wisłą, zasiedlone także przez rybaków. Osadnictwo lewobrzeżne rozwijało się przede wszystkim ze względu na stacjonujące tam wojsko i dworzec kolejowy. Rudak był głównie dzielnicą koszarową; Podgórz — nie należący jeszcze do Torunia — zdominowali robotnicy oraz urzędnicy kolejowi⁵⁹.

W 1920 r. na mocy traktatu wersalskiego Toruń wrócił do Polski. Miasto zostało stolicą województwa pomorskiego oraz siedzibą wielu ważnych urzędów i instytucji, m.in. Starostwa Krajowego Pomorskiego, Sądu Apelacyjnego, Sądu Okręgowego, Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego, Dyrekcji I Okręgu Rzek Żeglownych, Dowództwa Okręgu Korpusu nr VIII, Pomorskiej Izby Rolniczej i innych. Funkcje administracyjne Torunia w znacznym stopniu przyczyniały się do wzrostu liczby jego mieszkańców oraz szybkiego rozwoju urbanistycznego.

Na terenie miasta głównym organem uchwałodawczym była Rada Miejska (do której kompetencji należał też wybór prezydenta Torunia), a wykonawczym — Magistrat, przemianowany w 1933 r. w Zarząd Miejski.

Krótko po 1920 r. nowe władze miejskie, dążąc do ściślejszego powiązania istniejących przedmieść ze śródmieściem, doprowadziły do likwidacji dawnego wewnętrznego pasa fortyfikacji. Pozwoliło to wkrótce na przystąpienie do kolejnych prac, mających na celu m.in. powiązanie z sobą istniejącej — ale nie tworzącej dotąd jednolitego systemu — sieci ulic. Pierwszym tego efektem było m.in. przybliżenie do centrum miasta w 1924 r. Przedmieścia Bydgoskiego, co osiągnięto przez wytyczenie nowej arterii komunikacyjnej wraz z linią tramwajową — ul. Chopina. Przedsięwzięciu temu towarzyszyło zamienianie części najbliższych miastu terenów pofortecznych na skwery i zieleńce. W 1927 r. podjęto decyzję o wzniesieniu mostu drogowego w Toruniu,

do którego budowy wykorzystano materiały z rozbiórki mostu w Opaleńcu (zbudowanego przez Niemców w latach 1907–1910). Roboty te zakończono w końcu 1932 r. (oficjalne otwarcie mostu, po którym poprowadzono linię tramwajową, nastąpiło dopiero w 1934 r.), co znacznie ułatwiło komunikację Torunia z Podgórzem. Równoległe do tej inwestycji, w latach 1929–1934 prowadzone były prace mające na celu połączenie śródmieścia z Jakubskim Przedmieściem, co osiągnięto przez wybudowanie ul. Traugutta, również z linią tramwajową, łączącą ul. Warszawską z Lubicką.

Od 1928 r. obserwuje się w Toruniu przełom w budowie obiektów użyteczności publicznej, wznoszonych z reguły na przyległych do centrum dawnych terenach fortecznych. Do 1933 r. w mieście wybudowano m.in. gmachy: Dyrekcji Okręgowej Kolei Państwowych, Dyrekcji Lasów Państwowych, Banku Rolnego, Starostwa Krajowego, Kasy Chorych i dworzec autobusowy. Spośród innych budowli zrealizowanych jeszcze w latach trzydziestych wspomnieć należy klasztor i gimnazjum Redemptorystów na Bielanych, Dom Społeczny przy ul. Mickiewicza, kościół Chrystusa Króla na Mokrem oraz budynki rozgłośni Polskiego Radia na Stawkach. Jednocześnie rozwijano budownictwo mieszkaniowe, zarówno w postaci zespołów domów wielorodzinnych (głównie na Bydgoskim Przedmieściu), jak i — co obserwuje się na wszystkich przedmieściach — zabudowy jednorodzinnej.

Tak szybka rozbudowa Torunia zmusiła władze do opracowania planu zagospodarowania przestrzennego miasta i modernizacji dotychczasowych arterii komunikacyjnych. Projekt taki, wykonany w latach trzydziestych przez inż. Ignacego Tłoczka, wytyczył na wiele lat kierunek dalszych prac urbanistycznych. Bezpośrednim następstwem przeprowadzonych studiów była m.in. budowa Alei 700-lecia oraz tzw. obwodnicy staromiejskiej na zachodniej i północnej granicy śródmieścia. Przebito również tunel na przedłużeniu ul. Różanej (Łuk Cezara), co dodatkowo usprawniło komunikację między centrum a Bydgoskim Przedmieściem. Ruch budowlany rozpoczęty na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych trwał w Toruniu nieprzerwanie aż do II wojny światowej.

Obserwowanym w tym okresie przemianom urbanistycznym towarzyszyło powiększanie obszaru miasta. W 1936 r. przyłączono doń część Nieszawki, zaś w latach 1936–1938 Podgórz (który w grudniu 1936 r. stracił prawa miejskie) wraz ze Stawkami i Rudakiem oraz część gromady Różankowo (ogródki działkowe na Wrzosach). W sumie, według danych z 1939 r., terytorium Torunia zajmowało łącznie 5959,93 ha. Do miasta należały też — chociaż nie były do niego włączone — dobra miejskie o powierzchni 5626,35 ha. Znaczne obszary zajmowała nadal twierdza toruńska, której znaczenie militarne — co wynikało z rozwoju techniki wojskowej — ulegało jednak stałemu spadkowi, a zachowane w dobrym stanie forty służyły głównie jako magazyny i koszary. Wszystkim tym zmianom towarzyszył systematyczny wzrost liczby mieszkańców Torunia: z 37 356 w r. 1920 do 78 769 w 1939 r.⁶⁰

Wybuch wojny przerwał rozkwit miasta. Wycofujące się wojska polskie 7 września 1939 r. wysadziły oba mosty na Wiśle. Tegoż dnia do Torunia wkroczyły oddziały niemieckie. Działania wojenne nie spowodowały w mieście większych zniszczeń w jego zabudowie. Prowadzona przez okupanta polityka germanizacyjna i eksterminacji ludności polskiej była jednak przyczyną znacznego spadku liczby mieszkańców Torunia. Według spisu ludności z grudnia 1940 r. w mieście było wówczas 54 866 Polaków oraz 7180 Volksdeutscheów (razem 62 046 osób)⁶¹.

W okresie okupacji działalność budowlana na terenie Torunia została ograniczona do minimum. Brzegi Wisły połączono prowizorycznym mostem drewnianym. Rozwinięto — gdyż tego wymagały potrzeby wojenne — miejscowy węzeł kolejowy przez rozbudowę stacji towarowej na Podgórzu oraz budowę na Kluczykach nowej parowozowni, wieży ciśnieniowej i małego osiedla mieszkaniowego. W 1943 r. rozbudowano też na Mokrem zespół młynów (przy ul. Kościuszki) oraz zakończono — rozpoczętą jednak przed 1939 r. — budowę nowej gazowni przy ul. Lubickiej. Na Bydgoskim Przedmieściu rozbudowano do celów wojennych lotnisko, a także (w pobliżu ul. Fałata) wzniesiono mały zespół jedno-piętrowych domów mieszkalnych⁶².

Dnia 1 lutego 1945 r. miasto zostało wyzwolone. Toruń na szczęście uniknął wielkich zniszczeń. Wycofujące się wojska niemieckie ponownie wysadziły jednak oba mosty wiślane, uszkodziły Dworzec Główny i pocztę, a także zniszczyły niektóre urzędy komunalne. Wskutek wybuchu pociągu z amunicją ucierpiała też pewna liczba domów na Podgórzu (m.in. browar). Na Bydgoskim wysadzono zabudowania i urzędy portu lotniczego.

W pierwszych latach po wyzwoleniu miasto przeżywało — jeżeli chodzi o rozwój — znaczny regres. Toruń stracił status wojewódzkiego centrum administracyjnego (stolicą nowo utworzonego województwa została Bydgoszcz) — wcześniej było to istotnym czynnikiem miastotwórczym, a nie potrafił jeszcze przejąć roli znaczącego ośrodka handlowo-produkcyjnego. Jedynym czynnikiem pozytywnym, który z czasem przyczynił się do nadania miastu rangi ponadregionalnego centrum nauki i kultury, było powołanie w dniu 24 sierpnia 1945 r. do życia Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Generalnie, pierwsze dziesięciolecie po wojnie nie było więc — przede wszystkim wskutek słabego jeszcze uprzemysłowienia oraz zastoju w budownictwie — dla Torunia zbyt pomyślne. Prace budowlane w tym czasie ograniczały się głównie do usuwania zniszczeń oraz odbudowy mostów i dworca⁶³.

Pewną zmianę tej sytuacji obserwuje się dopiero od końca lat pięćdziesiątych, kiedy to najpierw przeznaczono znaczne nakłady finansowe na rozbudowę i modernizację zakładów produkcyjnych już istniejących (m.in. „Polchemu”, „Bumatora”, „Kopernika”, „Tofamy”, „Atry”, „Toralu” i „Spomaszu”), a potem podjęto decyzję o budowie nowych, takich jak: Pomorskie Zakłady Wytwórcze Aparatury Niskiego Napięcia, Chłodnia, Fabryka Opatunków czy — oddane do użytku już w latach sześćdziesiątych — Toruńskie Zakłady Przemysłu Odzieżowego „Torpo” (1963 r.), Zakłady Włókien Sztucznych „Elana” (1964 r.), Toruńska Przędzalnia Czesankowa „Merintex” (1965 r.) i Zakłady Urządzeń Okrętowych „Towimor” (1966 r.).

W efekcie, od lat sześćdziesiątych przemysł stał się już najważniejszym czynnikiem miastotwórczym w rozwoju Torunia, wywierając główny wpływ zarówno na obserwowany wzrost liczby mieszkańców miasta, jak i na jego rozwój przestrzenny. W 1946 r. Toruń liczył tylko 68 000 mieszkańców (o 14 000 mniej niż w 1939 r.), w 1950 r. ponad 80 000, w 1955 r. — 91 800, a w 1961 r. mieszkało w mieście ponad 100 000 osób. Ten stosunkowo szybki wzrost liczby ludności, wynikający m.in. z rozbudowy lub budowy nowych zakładów, powiązany był z zapotrzebowaniem na nowe tereny pod inwestycje mieszkaniowe, komunalne i przemysłowe. To było m.in. powodem, że w latach 1951–1958 do Torunia przyłączono Wrzosa, część Barbarki oraz Rubinkowo, a także Rudak, Stawki i częściowo Czerniewice (wraz z fragmentem gminy Ołtoczyn). Po tych regulacjach obszar miasta wzrósł z 59 km² w 1946 r. do 94 km² w końcu lat pięćdziesiątych. W omawianym okresie zapoczątkowano również budowę nowych osiedli mieszkaniowych, najpierw na terenach zajmowanych niegdyś przez fortyfikacje (w rejonie ul. Przy Kaszowniku, ul. Kraszewskiego, Reja, Chrobrego), zaś ostatnio przede wszystkim na Rubinkowie, a także miasteczka uniwersyteckiego na Bielanach.

W wyniku realizacji tych inwestycji w ostatnich latach na terenie Torunia doszło do znacznych zmian w jego układzie funkcjonalnym i przestrzennym, a ich efektem jest między innymi dalszy rozwój miasta. W 1980 r. Toruń obejmował już 115,7 km² powierzchni, którą zamieszkiwało 174 400 osób. Dnia 30 czerwca 1991 r. ludność miasta osiągnęła liczbę 202 360 (107 665 kobiet i 94 695 mężczyzn). W tym czasie 40,8% obszaru Torunia stanowiły tereny zainwestowane (m.in. 10,84 km² obejmowała zabudowa mieszkaniowa, 8,55 km² obszary przemysłowo-składowe), a 59,2% jego powierzchni — tereny niezainwestowane. Toruń stał się ważnym ośrodkiem przemysłowym, znaczącym węzłem komunikacyjnym, ośrodkiem nauki i centrum turystyki, a także — po uzyskaniu w 1975 r. ponownie statusu stolicy województwa — regionalnym ośrodkiem usługowo-administracyjnym. Cechą charakterystyczną miasta stało się skoncentrowanie jego przemysłu w zasadzie w trzech głównych zespołach przemysłowo-składowych (gdzie skupiono ponad 80% całego jego potencjału), a mianowicie: północno-wschodnim, obejmującym Przedmieście Jakubskie, Mokre, „Ełanę” i Grębocin; zachodnim zespole przemysłowo-portowym oraz południowym, obejmującym zgrupowania przemysłowo-składowe z terenu Rudaka i okolic ul. Poznańskiej⁶⁴.

*

W prezentowanym Atlasie zdecydowano się przedstawić kilka najciekawszych — zdaniem wydawców — planów i map dotyczących przeszłości Torunia. Miasto to szczęśliwie zalicza się do grona tych ośrodków, których bogata kartografia przetrwała do dzisiaj w stosunkowo

dobrym stanie. Przyczyniła się do tego zarówno duża rola polityczna i gospodarcza Torunia, jak i jego znaczenie militarne. Szczególnie ten ostatni czynnik miał duży wpływ na to, że jeszcze obecnie spora liczba toruńskich zabytków kartograficznych, przede wszystkim powstałych w związku z działaniami wojennymi, rozproszona jest w różnych zbiorach europejskich (Berlin, Paryż, St. Petersburg, Sztokholm, Wiedeń itd.).

W publikacji tej siłą rzeczy musiano się ograniczyć do zaprezentowania jedynie kilku planów, map i rysunków, które najlepiej oddają kształt i rozwój miasta na przestrzeni jego dziejów. Przy wyborze reprodukcji brano pod uwagę nie tylko ich zawartość treściową, ale także piękno i wartości artystyczne poszczególnych zabytków kartograficznych. Atlas otwiera plan Torunia z około 1816–1829 r. (jest to kompilacja trzech jednostek archiwalnych z zasobu Archiwum Państwowego w Toruniu), ukazujący miasto i przedmieścia jeszcze w okresie przedindustrialnym, a więc przed przekształceniami, które przyniósł kapitalizm.

Następne prezentowane mapy pozwalają bliżej umiejscowić położenie miasta w terenie, ukazując z jednej strony jego najbliższe okolice w latach 1796–1802, z drugiej zaś przedstawiając (zaznaczony na podkładzie z 2 połowy XIX w.) obszar dóbr ziemskich posiadanych przez Toruń u schyłku Rzeczypospolitej.

Najstarszym publikowanym w Atlasie źródłem jest pochodzący z 1601 r. kolorowy plan wsi Przysiek należącej do miasta. Kolejną chronologicznie reprodukcją przedstawia najwcześniejszy obraz (z 1631 r.) kartograficzny Torunia. Jest on o tyle ciekawy, że zaznaczono na nim nie tylko rozplanowanie Starego i Nowego Miasta i ich średniowiecznych umocnień, ale również zarys fortyfikacji nowożytnych (8 bastionów, w tym 6 już usypanych). Jego dobrym uzupełnieniem jest plan-widok perspektywiczny z 1641 r. wykonany przez M. Meriana (będący swego rodzaju repliką znanego widoku J. Hoffmanna z 1631 r.). Plan Meriana długo pozostawał jednym z najpopularniejszych źródeł ikonograficznych dla badaczy XVII-wiecznego Torunia. Przedstawia on także rozplanowanie, zabudowę oraz nowożytnie fortyfikacje miasta wraz z jego drogami wylotowymi oraz częściową rzeźbą terenu.

Wygląd Torunia u schyłku XVIII w. pokazuje plan opracowany przez kapitana von Douglasa, zaliczany do najpiękniejszych obrazów kartograficznych miasta. Przedstawia on zarówno otoczenie fortyfikacyjne Torunia, jak i jego najbliższą okolicę wraz z przeciwległym brzegiem Wisły. Cennym jego (a także prezentowanego wcześniej planu z lat 1816–1829) uzupełnieniem jest będący dzisiaj ozdobą zbiorów kartograficznych Archiwum Państwowego w Toruniu plan miasta z 1816 r., wykonany przez Staudiego i Gruetzmachera. Na szczególną uwagę zasługuje w nim przedstawienie obszaru miasta wewnątrz murów, gdzie odpowiednimi kolorami zaznaczono nie tylko budynki o różnym przeznaczeniu, ale również materiał budowlany, z jakiego je wzniesiono. Jako ostatni z archiwalnych zaprezentowano w Atlasie plan Torunia z 1911 r., wykonany już metodą typograficzną.

Ciekawe uzupełnienie zaprezentowanych zabytków kartograficznych stanowią reprodukcje dwóch obrazów olejnych, wiernie przedstawiających widok Torunia od północy i południa w 2 połowie XVIII w., a także fotografie dwóch rysunków: Dworu Artusa z połowy XVIII w. oraz — powstałego w 2 połowie tegoż wieku — szkicu ukazującego domy po wschodniej stronie ul. Żeglarskiej

Janusz Tandecki

PRZYPISY

¹ R. Galon, *Krajobraz geograficzny Torunia*, [w:] *Dzieje Torunia*, Toruń 1933, s. 3; J. Chudziakowa, *Toruń najdawniejszy i wczesnośredniowieczny*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy*, Warszawa-Poznań-Toruń 1983, s. 11; K. Gregorkiewicz, *Toruń. Przestrzenny rozwój miasta*, Toruń 1983, s. 10; *Toruń 1992. Daty, fakty, liczby*, opr. J. Sewerniak, J. Owsiak, Urząd Miejski w Toruniu, 1992.

² K. Gregorkiewicz, *Toruń...*, s. 10.

³ T. Jasiński, *Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego*, *Zap. Hist.*, t. 46, 1981, z. 4, s. 19–20; Z. Nawrocki, *Układ przestrzenny trzynastowiecznego Torunia*, [w:] *Sztuka Torunia i Ziemi Chełmińskiej 1233–1815*, Warszawa-Poznań-Toruń 1986, s. 28–29; K. Gregorkiewicz, *Toruń...*, s. 11; J. Chudziakowa, *Toruń najdawniejszy...*, s. 12.

⁴ J. Chudziakowa, *Toruń najdawniejszy...*, s. 13–14.

⁵ W. Łęga, *Toruń i okolice w czasach przedhistorycznych*, [nadbitka z:] *Dzieje Torunia...*, s. 15 i n.; J. Chudziakowa, *Toruń najdawniejszy...*, s. 15–16.

⁶ W. Łęga, *Toruń...*, s. 17–18; T. Jasiński, *Początki...*, s. 8.

⁷ J. Chudziakowa, *Toruń najdawniejszy...*, s. 18–21; T. Jasiński, *Początki...*, s. 13, 16.

⁸ A. Czacharowski, *Toruń średniowieczny (do roku 1454)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, s. 31–32.

⁹ J. Powierski, *Przekaz Dusburga o najazdach pruskich i przejściowej okupacji ziemi chełmińskiej*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1971, nr 4 (114), s. 284–285; A. Czacharowski, *Toruń średniowieczny...*, s. 34; T. Jasiński, *Początki...*, s. 23.

¹⁰ T. Jasiński, *Początki...*, s. 25.

¹¹ T. Jasiński, *Początki...*, s. 11–12; idem, *Stosunki śląsko-pruskie i śląsko-krzyżackie w pierwszej połowie XIII w.*, [w:] *Ars Historica*, Poznań 1976 s. 400; idem, *Die Rolle des Deutschen Ordens bei der Städtegründung in Preußen im 13. Jahrhundert*, [w:] *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich* (dalej cyt.: *Stadt und Orden*), Marburg 1993 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 44), s. 100 i n.; A. Czacharowski, *Toruń średniowieczny...*, s. 35.

¹² K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, Toruń 1986, s. 36 i n.;

G. Kisch, *Die Kulmer Handfeste. Rechtshistorische und textkritische Untersuchungen nebst Texten*, Stuttgart 1931; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982, s. 19.

¹³ T. Jasiński, *Przedmieścia...*, s. 16; idem, *Początki...*, s. 30–31; A. Czacharowski, *Toruń średniowieczny...*, s. 36.

¹⁴ J. Chudziakowa, *Badania nad średniowiecznym ośrodkiem miejskim na terenie Torunia w latach 1969–1972*, *Zap. Hist.*, t. 38, 1973, z. 3, s. 69–81; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń*, Warszawa 1963, s. 24 i n.; J. Zobołowicz, *Rozplanowanie Starego Miasta Torunia w świetle analizy metrologicznej*, *Rocznik Toruński*, t. 10, 1975, s. 239–257; T. Jasiński, *Początki...*, s. 31–32.

¹⁵ M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 25; Z. Nawrocki, *Układ...*, s. 17 i n.

¹⁶ M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 42–43; A. Czacharowski, *Toruń średniowieczny...*, s. 38–41.

¹⁷ Szerzej na ten temat zob. ostatnio A. Czacharowski, *Die Gründung der „Neustadt“ im Ordensland Preußen*, *Hansische Geschichtsblätter*, 108, 1990, s. 1–12; idem, *Początki „Nowych Miast“ w państwie krzyżackim*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach*, Warszawa 1991, s. 47–55, oraz Z. H. Nowak, *Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preußen. Entstehung, Verhältnisse zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit*, [w:] *Stadt und Orden*, s. 129–142, w których to pracach zamieszczono też wykaz najważniejszej literatury dotyczącej tego problemu.

¹⁸ M. Biskup, *Der Deutsche Orden und die Freiheiten der großen Städte in Preußen vom 13. bis zur Mitte des 15. Jahrhundert*, [w:] *Stadt und Orden*, s. 115 i n.; T. Jasiński, *Die Rolle...*, s. 105; K. Górski, *Zagadnienia krzyżackiej „jurydyki“ w Nowym Mieście Toruniu*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca...*, s. 57–59; J. Tandecki, *Lokacje i ustrój wielkich miast pruskich w XIII–XIV w.*, *Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy, Studia Historyczne* (w druku).

¹⁹ AP Toruń, Katalog I, nr 8. Dom targowy otrzymało Nowe Miasto Toruń dopiero w 1 połowie XIV w., z tym, że opłaty z niego pobierał Zakon; M. Magdański, *Organizacja kupiectwa i handlu toruńskiego do roku 1403*, Toruń 1939, s. 91. Jatkę rzeźniczą, usytuowaną w zachodniej części Rynku, przeszły na własność miasta w 1384 r. (Stare Miasto Toruń

wykupiło jatkę na swoim terenie z rąk Krzyżaków już w 1309 r.); S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933, s. 108.

²⁰ M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 46. Wszystkie ulice Nowego Miasta Torunia zgodnie ze stanem z XVII w. wymienia źródło z zasobu AP Toruń (Katalog II, XVI, nr 40, s. 31–33).

²¹ AP Toruń, Katalog I, nr 12 oraz 967; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 44; A. Czacharowski, *Toruń średniowieczny...*, s. 43.

²² J. Stankiewicz, *Twierdza Toruń (część I)*, Zap. Hist., t. 37, 1972, z. 4, s. 17–25; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 26 i n.; A. Czacharowski, *Toruń średniowieczny...*, s. 47; Z. Smolińska, *Średniowieczne mury obronne Torunia*. Muzeum Okręgowe w Toruniu, 1993 (folder).

²³ AP Toruń, Katalog I, nr 5 oraz nr 19; K. G. Praetorius, *Topographisch–historisch–statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes*, Thorn 1832, s. 191–192; T. Jasiński, *Przedmieścia...*, s. 18–21.

²⁴ T. Jasiński, *Przedmieścia...*, mapa 1e.

²⁵ T. Jasiński, *Przedmieścia...*, s. 32 i n.; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 53; M. Biskup, *Historia Torunia. U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1458)*, Toruń 1992, s. 73.

²⁶ T. Jasiński, *Przedmieścia...*, s. 104 i n.; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 54–55; M. Biskup, *Historia...*, s. 74; A. Czacharowski, *Toruń średniowieczny...*, s. 67.

²⁷ Z. Zygalski, *Artykuły Mokrzyńskie z roku 1527 na tle rozwoju gospodarczego i ustrojowego Mokrego — przedmieścia Torunia*, Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy, Studia Historyczne, z. 3, 1993, s. 14, 27; B. Dybaś, Mokre. Historia przedmieścia Torunia, mps w Urzędzie Konserwatora Zabytków, s. 2 i n.

²⁸ Z. Zygalski, *Artykuły...*, s. 22; T. Jasiński, *Przedmieścia...*, s. 117; B. Dybaś, *Mokre...*, s. 7.

²⁹ *Tabliczki woskowe miasta Torunia. Ok. 1350 – I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa–Poznań–Toruń 1980, s. 118 i n.; K. Górski, *Przedmieścia Torunia i Chełmna oraz początki obu miast w świetle nowych badań*, Komunikaty Mazursko–Warmińskie 1983, nr 4 (162), s. 484; Z. Kruszelnicki, *Toruń nie istniejący*, Warszawa–Poznań–Toruń 1987, s. 98; J. Tandecki, *Uprawa winorośli i handel winem w średniowiecznym Toruniu*, Rocznik Toruński, t. 13, 1978, s. 203 i n.; S. Herbst, *Toruńskie...*, s. 107; M. Biskup, *Historia...*, s. 75.

³⁰ A. Czacharowski, *Toruń als Produktionszentrum um die Wende des 14. und 15. Jahrhunderts*, Studia Maritima, vol. III, 1981, s. 49–58.

³¹ T. Jasiński, *Przedmieścia...*, s. 64; M. Biskup, *Historia...*, s. 27.

³² M. Biskup, *Historia...*, s. 11–13.

³³ S. Cackowski, *W czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej (1454–1793)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, s. 147, 158; M. Biskup, *Historia...*, s. 77–78.

³⁴ T. Jasiński, *Przedmieścia...*, s. 64; M. Biskup, *Historia...*, s. 27; S. Cackowski, *W czasach...*, s. 135.

³⁵ AP Toruń, Katalog II, II 1, k. 111v; B. Dybaś, *Strobandowska koncepcja modernizacji mostu na Wiśle w Toruniu w końcu XVI w.*, Zap. Hist., t. 54, 1989, z. 2–3, s. 37; E. Gąsiorowski, *Ratusz w Toruniu*, Warszawa 1970, s. 25–26; M. Biskup, *Historia...*, s. 71; S. Cackowski, *W czasach...*, s. 153.

³⁶ M. Biskup, *Historia...*, s. 70–71.

³⁷ J. Stankiewicz, *Twierdza...*, s. 36 i n.; B. Dybaś, *Początki nowożytnych fortyfikacji Torunia w świetle źródeł pisanych*, Zap. Hist., t. 59, 1994, z. 1, s. 29–44.

³⁸ AP Toruń, Katalog II, I 2, s. 182; A. Tomczak, *Cartographiae Thorunensis Exempla*, Toruń 1979, s. 7; J. Stankiewicz, *Twierdza...*, s. 45–47; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 70.

³⁹ Z. H. Nowak, *Iconographiae Torunensis anno MDCLVI quinque exempla*, Toruń 1980, s. 7 i n.; Z. Kruszelnicki, *Toruń...*, s. 31; J. Stankiewicz, *Twierdza...*, s. 51 i n.; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 71.

⁴⁰ Szerzej na ten temat zob. T. Nowak, *Obłężenie Torunia w roku 1658*, Toruń 1936.

⁴¹ J. Stankiewicz, *Twierdza...*, s. 55; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 72; S. Cackowski, *W czasach...*, s. 212.

⁴² J. Stankiewicz, *Twierdza...*, s. 57; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 72.

⁴³ A. Tomczak, *Źródła kartograficzne do oblężenia przez Szwedów Torunia w 1703 roku*, Zap. Hist., t. 47, 1982, z. 4, s. 227–238; J. Stankiewicz, *Twierdza...*, s. 62; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 73–75; Z. Kruszelnicki, *Toruń...*, s. 56 i n.

⁴⁴ J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960, s. 42; M. Dybaś, *Mokre...*, s. 10.

⁴⁵ J. Wojtowicz, *Studia nad...*, s. 84 i n.

⁴⁶ J. Wojtowicz, *Studia nad...*, s. 106; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 77.

⁴⁷ K. Ciesielska, *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793–1919*, Warszawa 1972, s. 22 i n.; S. Cackowski, *Pierwszy okres zaboru pruskiego i Księstwo Warszawskie (1793–1815)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, s. 301 i n.

⁴⁸ K. Ciesielska, *Ustrój...*, s. 36 i n.

⁴⁹ J. Staszewski, *Dzieje wojenne Torunia od roku 1794 do 1815*, [nadbitka z:] *Dzieje Torunia...*, s. 10 i n.; S. Cackowski, *Pierwszy...*, s. 315; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 79; Z. Kruszelnicki, *Toruń...*, s. 95.

⁵⁰ J. Stankiewicz, *Twierdza Toruń (część II)*, Zap. Hist., t. 38, 1973, z. 1, s. 31 i n.; S. Cackowski, *Pierwszy...*, s. 314 i n.; A. Nieuważny, *Dramat toruńskich przedmieść*, Nowości, 1993, nr 12.

⁵¹ K. Ciesielska, *Ustrój...*, s. 49 i n.

⁵² J. Stankiewicz, *Twierdza...* (cz. II), s. 48–49.

⁵³ Z. Kruszelnicki, *Toruń...*, s. 17 i n.; J. Stankiewicz, *Twierdza...* (cz. II), s. 85 i n.; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 79 i n.

⁵⁴ K. Wajda, *Pod ponownym panowaniem pruskim (1815–1920)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, s. 330 i n.; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 80.

⁵⁵ K. Wajda, *Pod ponownym...*, s. 335; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 81.

⁵⁶ M. Biskup, L. Narębski, W. Rutkowski, *Forty toruńskie*, Toruń 1975, s. 5–6; K. Wajda, *Pod ponownym...*, s. 356–357.

⁵⁷ M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 81–82; K. Wajda, *Pod ponownym...*, s. 357.

⁵⁸ B. Dybaś, *Mokre...*, s. 4, 21.

⁵⁹ M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 86; K. Wajda, *Pod ponownym...*, s. 368.

⁶⁰ M. Wojciechowski, *W czasach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, s. 426–431; R. Sudziński, *Toruń. Portret miasta*, Warszawa 1988, s. 26–27; B. Dybaś, *Toruńska przeprawa i mosty na Wiśle*, Toruń 1989, s. 29–34; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 88–89; K. Gregorkiewicz, *Toruń...*, s. 20–22.

⁶¹ J. Szyling, *W okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, s. 502.

⁶² M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 89–90; R. Sudziński, *Toruń...*, s. 28; K. Gregorkiewicz, *Toruń...*, s. 23.

⁶³ R. Sudziński, *W Polsce Ludowej (1945–1975)*, [w:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, s. 531 i n.; idem, *Toruń...*, s. 29; M. i E. Gąsiorowscy, *Toruń...*, s. 90; K. Gregorkiewicz, *Toruń...*, s. 24.

⁶⁴ R. Sudziński, *W Polsce...*, s. 564 i n.; idem, *Toruń...*, s. 30 i n.; K. Gregorkiewicz, *Toruń...*, s. 28 i n.; *Toruń 1992. Daty, fakty, liczby...*

THORN

GESCHICHTE UND RAUMENTWICKLUNG

Thorn ist an einem charakteristischen Weichselbogen entstanden, an einer Stelle, wo drei historisch-geographische Landschaften zusammenstoßen: Kujawien, das Kulmer und Dobriner Land (Kujawy, Ziemia Chełmińska, Ziemia Dobrzyńska). Die heutige Stadt liegt beiderseits der Weichsel (Wiśła) (Unterhalb der Mündung der Drewenz [Drwęca]), im Ostteil der Bromberger-Thorner Niederung (Nizina Bydgosko-Toruńska). Der höchstgelegene Punkt der Stadt liegt 93 m ü.M., und der am tiefsten gelegene — 33,6 ü.M. Ihre geographische Lage bestimmen die Koordinaten: 53°03' N, und 18°35' O (Greenwich)¹.

Die mittelalterliche Stadtsiedlung wurde am rechten Flußufer, auf einer kleinen Terrasse des Weichsel-Urstromtales gegründet. Gerade die Terrassen mit ihren Rändern, sowie die Sanddünen bilden die charakteristischen Merkmale der Morphologie Thorns und seiner Umgebung².

Das hydrologische Hauptelement Thorns ist die Weichsel. Sie hat im Raum der Stadt bis 400 m Breite und die mittlere Höhe ihres Wasserspiegels beträgt 33,5 m ü.M. Thorn wird auch von einem anderen Strom durchflossen, der in die Weichsel mündet. Er führt das Wasser aus dem Wieczno-See (Wieldządz), der 50 km von der Mündung entfernt ist. In Gramtschen (Grębocin) teilt er sich auf die Leibitscher Bache (Struga Lubicka), die in die Drewenz mündet, und auf die Thorner Bache (Struga Toruńska), welche nach Thorn nicht später als 1262 geleitet wurde. Die letztere fließt durch die Gegend von Bachau (Rubinkowo) und durch die Vorstadt Mocker (Mokre), dann bildet sie infolge einer künstlichen Eindämmung den Grützmühlenteich (Kaszo-wnik) und wird in ihrem weiteren Lauf durch einen verdeckten Kanal geleitet. Bei der Uniwersytecka-Straße (ehem. Hindenburgstr.) verzweigt sich die Bache weiter: die eine Abzweigung mündet in die Weichsel im Raum des Rapacki-Platzes (Bankplatz) (über das sog. Märchentale — Dolina Marzeń), die andere fließt durch das Terrain des früheren Dominikanerklosters, dann unter den Straßen Most Pauliński (Pauliner Brücke), Strumykowa (Auf der Bache) und Przedzamcze (Am Alten Schloß), wo sie das Terrain des Deutschordensschlosses erreicht, um dann in die Weichsel zu münden. Der Abschnitt der Thorner Bache von Gramtschen bis zur Weichsel wurde entweder als „Bostoltz“ oder als „Bache“ bezeichnet. Seit dem Mittelalter fließt sie in einem künstlichen Bett; das Wasser davon diente zur Füllung der Stadtgräben und zum Betrieb der Gewerbeanlagen³.

Die Anfänge der Stadt Thorn sind erst mit der stadtrechtlichen Gründung (Lokation) verbunden, die Besiedlung dieses Gebiets ist aber älteren Ursprungs. Ihre ältesten Spuren reichen bis in die Steinzeit (9000 Jahre v.u.Z.); aus dieser Zeit stammen die ersten Zeugnisse für die Anwesenheit des Menschen auf den Gebieten, die sich heutzutage innerhalb der Verwaltungsgrenzen der Stadt befinden⁴. Eine intensivere Entwicklung erfolgte hier aber erst in der Bronzezeit (und das hauptsächlich seit ihren jüngeren Perioden); in dieser Zeit traf hierher aus dem Süden die Bevölkerung der Lausitzer Kultur ein. Eine von ihren Ballungen wurde u.a. bei den Ausgrabungsarbeiten auf dem Hügel entdeckt, wo sich heute die Ruinen des Deutschordensschlosses befinden. Die archäologischen Forschungen bestätigen die Existenz einer Siedlung in der Zeit 1000–500 Jahre v.u.Z.⁵

Die nächstfolgende Periode, vom 5. Jh. v.u.Z. an bis zum 8. Jh. u.Z. wird von den archäologischen Funden nur spärlich dokumentiert. Aus der Römischen Zeit (1–400 u.Z.) wurden in der Umgegend von Thorn zwei Siedlungen (Rzęczkowo = Renskau, Chełmża = Kulmsee) und eine Begräbnisstätte (Gostkowo = Gostgau) entdeckt. Dadurch wurde das Bestehen der Handelsbeziehungen zwischen diesen Ländern und dem Römischen Reich bestätigt. Es ist auch bekannt, daß im 6.–8. Jh. diese Gegend große Bedeutung in der Zeit der Wanderung der Bevölkerung von Kujawien und Masovien in das Kulmerland hatte: eine besondere Rolle spielte die Route entlang des in die Weichsel mündenden Grünbachs (Zielona) und die Weichselübersetzung in der Nähe des heutigen Dorfes Alt-Thorn (Stary Toruń)⁶.

Die Besiedlung, welche einen größeren Einfluß auf die Siedlungsart im Raum des heutigen Thorn haben konnte, ist erst seit dem 8. Jh. aufgetaucht: auf dem Terrain des späteren Deutschordensschlosses war eine Siedlung entstanden, die vielleicht nachher mit einer Palisade umzäunt wurde. Im 10. Jh. mußte diese Siedlung eine größere Bedeutung erlangt haben, da sie gerade damals mit einem Schutzwall teilweise eingefaßt wurde, der aus sandgefüllten Kästen errichtet wurde.

Von außen wurden diese Befestigungen zusätzlich mit Holzelementen in Schichtenlagerung und einer Palisade verstärkt. Die so entstandene Burg hatte Hufeisengestalt, da von der Weichselseite, die eine naturgegebene Absicherung darstellte, auf den Bau einer Umwallung verzichtet wurde. Die Zerstörung der Siedlungsschichten auf diesem Gebiet läßt eine genaue Rekonstruktion des Bauzustandes dieser Siedlung nicht zu. Aufgrund der Lokalisierung der erhaltenegebliebenen Fragmente der Holzkonstruktionen darf man jedoch annehmen, daß die Mitte der Burg nicht verbaut wurde, und daß alle Bauten entlang des Walls gruppiert wurden; diese Anordnung sollte die Verteidigung erleichtern. Die Häuser wurden als Gebälkkonstruktionen errichtet. Westlich der Burg befand sich eine Unterburgsiedlung, deren räumlicher Umfang nicht festgestellt werden konnte. In diesem Falle darf man nur annehmen, daß ihre Fläche nicht allzu groß war. Berechtigt erscheint die Behauptung von T. Jasinski, der die frühmittelalterliche Thorner Siedlung nicht zu den größeren präurbanen Zentren rechnet, indem er ihre Rolle eher in der Kontrolle des Verkehrs auf der Weichsel, in dem militärischen Schutz der Übersetzungsstelle über diesen Fluß und in den Dienstleistungen zugunsten der Reisenden erblickt.

Die Thorner Burg wurde wahrscheinlich an der Jahrhundertwende 12./13. (vielleicht infolge eines Überfalls der Prußen) zerstört und ihre Einwohner übersiedelten in einen anderen Ort. Es ist bisher nicht gelungen, festzustellen, unter welchen Umständen diese Ereignisse stattgefunden haben. Als gesichert gilt nur, daß in dem Augenblick, in welchem der Deutsche Orden an dieser Stelle mit dem Aufbau seines Schlosses begonnen hat, funktionierte die alte Burg nicht mehr⁷.

Zu Beginn des 13. Jh. befand sich das Gebiet zwischen Weichsel, Drewenz und Ossa (demnächst als Kulmerland bezeichnet), welches somit auch das Terrain, wo Thorn gegründet werden sollte, umfaßte, unter der Herrschaft des Piastenherzogs Konrad von Masovien. Das erwähnte Gebiet war den fortwährenden Überfällen der Prußen ausgesetzt, die im zweiten Jahrzehnt dieses Jahrhunderts noch stärker wurden — als Vergeltung für die unter ihnen geführte Christianisierungsaktion und für die gegen die prußischen Stämme geführten Kreuzzüge. Da die in den Jahren u.a. 1217 und 1220 gegen die Prußen von den polnischen Herzögen veranstalteten Expeditionen keine nennenswerten Erfolge brachten, hat der Herzog Heinrich der Bärtige von Schlesien vorgeschlagen, auf dem bedrohten Gebiet den Deutschen Orden anzusiedeln⁸.

Die ersten Gesandten des Ordens, welche die Aufgabe hatten, die Verhandlungen über die Übertragung des Kulmerlandes an den Orden zu Ende zu bringen und die Situation im polnisch-preußischen Grenzgebiet genau auszukundschaften, erschienen in Masovien an der Jahreswende 1227/1228. Der Lösung der zweiten von den erwähnten Aufgaben sollte u.a. die kleine Burg Vogelsang in der Nähe von heutigem Stawki (Stewken) dienen, die von den Ordensrittern unter Mithilfe Konrads erbaut wurde. Später, nachdem der Herzog ihnen auch den Nessauer Burgkreis überwiesen hat, und nachdem eine Unterstützung unter der Führung von Hermann Balk eingetroffen war, übersiedelte die Besatzung dieser Burg in die Burg von Nessau (Nieszawa)⁹.

Im Sommer 1231 begaben sich die Ordensritter zusammen mit dem masovischen Heer auf das andere Ufer der Weichsel, wo in der Gegend des späteren Dorfes Alt-Thorn eine Befestigung errichtet wurde. Bald war in ihrer Nähe eine stadähnliche Siedlung entstanden. Infolge der späteren Änderungen des Flußbetts und der Regulierungsarbeiten konnten die Historiker und Archäologen trotz durchgeführter Ausgrabungsarbeiten ihre genaue Lokalisierung nicht bestimmen¹⁰.

Die in Alt-Thorn bestehende Siedlung hat am 28. Dezember 1233 eine offizielle Gründungsurkunde erhalten; ihre Einwohner standen seither unter dem Magdeburger Stadtrecht, erweitert um einige Elemente des Flämischen und Freiburger Stadtrechts, mit gewissen schlesischen und ungarischen Einflüssen. Wegen der damit verbundenen Organisationsschwierigkeiten und Kostenaufwand, und wegen der parallel geführten militärischen Handlungen konnte diese Lokation nicht ohne Hilfe von außen stattfinden. In diesem Falle kam die Hilfe aus Schlesien. Die Teilnahme der schlesischen Stadtbürger an den Anfängen dieser Städte fand ihren Ausdruck sowohl in einigen Bestimmungen der Gründungsurkunde, als auch in der Abstammung ihrer ersten Einwohner. Die gegründete Stadt erhielt den Namen „Thorun“. Einige Sprachforscher sind der Meinung, daß diese Bezeichnung von dem

altslawischen Wort *tor* stammt, welches einen gebahnten Weg bedeutet; die Bezeichnung *Toruń* dürfte eine Siedlung „am Wege“ kennzeichnen¹¹.

Aufgrund des erwähnten Privilegs erhielt die Stadt u.a. das Recht, die Weichsel auf dem Abschnitt von zwei Meilen flußabwärts von der bei Nessau gelegenen Insel Liszke (Liszka) zu benutzen. Die Ordensschenkung übergab der Stadt Thorn 5 Inseln auf der Weichsel, 100 Hufen Boden für die Ausstattung der Stadtwacht und 44 Hufen für die Pfarrkirche. Insgesamt betrug das ganze Territorium der Stadt 110 Hufen, d.h. etwa 18,5 qkm. Darüber hinaus garantierte die Lokationsurkunde den Stadtbürgern eine Reihe von Grundfreiheiten, wie u.a. das eigene Gerichtswesen, freies und erbliches Bodeneigentum, persönliche Freiheit und Selbstverwaltung. Der Orden verzichtete auch auf die Einnahme von sämtlichen Zusatzgebühren (mit Ausnahme von einer kölnischen oder fünf kulmischen Münzen = *nummus Coloniensis sive Culmensis*, und zwei Mark Wachs von jeder Erbschaft), auf das Gastrecht und erließ ein vorteilhaftes Erbrecht, gleich für Mann und Frau¹².

Die ursprüngliche Lokalisation von Thorn wurde vor allem durch den Krieg des Ordens gegen die Pogesanen bedingt. Erst nachdem sie unterworfen wurden und nachdem mit Konrad von Masowien 1235 die Eigentumsverhältnisse im Kulmerlande vereinbart wurden, ist es möglich geworden, für die neugegründete Stadt eine günstiger gelegene Stelle zu finden. Im Jahre 1236 wurde eine Verschiebung Thorns flußaufwärts auf seine heutige Lage vorgenommen. Nach der Chronik von Peter Dusburg waren die erneuten Weichselüberschwemmungen der Hauptgrund für diese Verschiebung¹³.

Die ursprüngliche Planung und der Umfang der an die neue Stelle umgezogenen Stadt bilden bis heute den Grund für viele Kontroversen in der einschlägigen Literatur. Ohne die einzelnen Anschauungen zu besprechen, darf man heute als sicher annehmen, daß Thorn in zwei Phasen entstanden ist. Das ursprüngliche Lokationsensemble aus dem Jahre 1236 war der Südteil der heutigen Altstadt, begrenzt durch die Weichsel, die Hl. Geiststraße (Św. Ducha), den Altstädtischen Markt (*Ring*, Rynek Staromiejski) und die Breite Straße (Szeroka). Die Länge dieses Terrains beträgt etwa 500 m, die Breite etwa 200 m, woraus sich eine Fläche von etwa 10 ha ergibt, die typisch ist für eine mittelalterliche Stadt. Der Nordteil Thorns wurde in das Lokationsgebiet erst in den fünfziger Jahren des 13. Jh. eingeschlossen, wahrscheinlich zwischen 1252 und 1259; seit dieser Zeit betrug die Fläche der Stadt etwa 17,3 ha. Die Zwei-Etappen-Entwicklung Thorns wird auch durch die archäologischen Forschungen bestätigt, aus denen es sich ergibt, daß der Südteil älter ist als der Nordteil¹⁴.

Den größten Einfluß auf die Gestaltung des Stadtplans hatte — außer den Naturverhältnissen — die hier existierende Weichselübersetzung, der Hafen und das bereits früher bestehende Straßennetz. Diese Faktoren haben dazu beigetragen, daß das in Thorn festgelegte Straßennetz und die Ausrichtung seiner Durchgangsrouten in einem bedeutenden Maße von der Lage der alten Verkehrswege abhängig waren. Im Mittelalter war die wichtigste Verkehrsrouten der Altstadt die von Süden nach Norden verlaufende Linie über die Seglergasse (Żeglarska), den Altstädtischen Markt und die Kulmer Straße (Chełmińska) (d.h. von Kujawien nach Kulm und dann weiter nach Danzig — Gdańsk oder Elbing — Elbląg)¹⁵.

Gleichzeitig mit der Übertragung der Stadt wurde auf der Stelle der früheren Burg mit dem Bau des Ordensschlosses begonnen. Seine Lage auf einer Erhöhung an der Weichsel in der unmittelbaren Nachbarschaft der Stadtmauer gestattete dem Deutschen Orden sowohl, die Weichselschiffahrt unter Kontrolle zu halten, als auch die Verteidigung land- und flußwärts besser zu gestalten. Das genaue Datum des Baubeginns ist nicht bekannt. Aufgrund der während der archäologischen Forschungen freigelegten Feldsteinfundamente und der erhaltengebliebenen Mauerteilen aus Granitgeröll wird es angenommen, daß es von Anfang an ein Mauerwerk war. Die Bauarbeiten auf seinem Terrain dauerten mit Unterbrechungen bis zum Ende des 14. Jh. Als Endergebnis erhielt das Thorner Schloß eine irreguläre Gestalt, charakteristisch für das 13. Jahrhundert. Es setzte sich aus drei Ebenen zusammen: der Hochburg, dem Parcham und der Vorburg. Die wahrscheinlich dreiflügelige Hochburg mit einem Hof in der Mitte hatte einen einstöckigen Wohnteil, in welchem sich auch die Kapelle und der Remter befand. Das ganze Objekt wurde von einem breiten Parcham umfaßt; auf der untersten Ebene wurden auf östlicher, nördlicher und südlicher Seite Vorburgen errichtet, die untereinander durch Mauern getrennt waren. Sie hatten sowohl militärische (Konzentration der Truppe und Verteidigung) als auch wirtschaftliche Bestimmungen zu erfüllen. Hier befanden sich u.a. die Schloßmühlen, Bäckereien, die Brauerei, der Getreidespeicher, die Lagerhäuser, Wagenschuppen, Schmieden, die Sattlerwerkstatt, die Stallmeisterei, die Ställe für Pferde, Vieh und Schweine. An der östlichen Vorburg wurde ein Fischteich angelegt und weiter lag die Schloßfreiheit, welche das Gebiet zwischen der Neustadt und der Weichsel umfaßte. Es ist wahrscheinlich, daß eine ähnliche Freiheit bis zur Gründung der Neustadt Thorn sich auch nördlich vom Schloß befand¹⁶.

Die nächstfolgende Entwicklungsphase Thorns nach seiner Verschiebung und nach der Errichtung des Ordensschlosses war die Gründung der Neustadt 1264. Die Gründe für die Entstehung der „neuen Städte“ im Ordensstaat sind bis heute ein umstrittener Gegenstand für

Historiker¹⁷. Eine Resümmierung der bisherigen Forschungen läßt die Schlußfolgerung zu, daß der Ursprung der Gründung der Neustadt Thorn zweifacher Art sein durfte. Einerseits war sie — ähnlich, wie in ganz West- und Mitteleuropa, eine natürliche Etappe des Wachstums des mittelalterlichen Thorns und ein Beweis für die Steigerung der Nachfrage für bestimmte Handwerkerzeugnisse, andererseits sollte man aber eine zweckgebundene Tätigkeit der Ordensbehörden berücksichtigen. Die Gründung der Neustadt (welche zugunsten des Ordens mit bedeutend größeren Leistungen als die Altstadt belastet wurde und zugleich geringere Verfassungs- und Handelsprivilegien besaß) gab dem Orden die Möglichkeit, größere Einkünfte zu erreichen und bei der Betrachtung dieser Lokation als eines für die Zukunft verbindlichen Maßstabs schuf sie Voraussetzungen für die künftigen Versuche, auch bei anderen Städten im Hoheitsgebiet des Ordens die Freiheiten allmählich zu reduzieren¹⁸.

Das Lokationsprivileg gab der Neustadt Thorn ähnliche Freiheiten, wie sie die Altstadt bereits besaß, mit der Ausnahme, daß es hier nicht gestattet wurde, ein Handelshaus (Tuchhalle) und die Fleischerbänke zu errichten¹⁹. Wahrscheinlich wurde es sofort nach der Ausstellung dieser Urkunde mit der Planung der neuen Stadt begonnen. Ihre Gestalt wurde weitgehend durch die Nähe der Altstadt und des Ordenschlosses mitbestimmt. Die Neustadt nahm eine etwas kleinere Fläche (14,5 ha) als die Altstadt ein. Das ganze Terrain wurde mit einem regelmäßigen Netz rechtwinklig kreuzender Straßen überzogen. Der Zentralpunkt der Stadt war der Markt (etwas südwärts gelegen), aus dessen Ecken acht Straßen herausgingen. Von der Westseite war die Neustadt an die Altstadt, von der Südseite an das Ordensschloß angelehnt. Die Hauptverkehrswege der Neustadt waren die in west-östlicher Richtung führenden Straßen (von dem altstädtischen Kesseltor an): die Schmerstraße (heute Królowej Jadwigi) — Markt — Viehstraße (Katharinenstraße — Św. Katarzyny), wovon die Route nach Gollub (Golub) führte, und die Route vom Markt aus über die Gerechte Gasse (Prosta), die in nördlicher Richtung nach Kulm (Chełmno) führte²⁰.

Eine derart nahe Nachbarschaft zweier Städte hatte häufige Streitigkeiten zur Folge, deren Hauptursache die Einkommen aus Zinsen und die Angelegenheiten waren, die mit der gemeinsamen Benutzung des Patrimoniums verbunden waren. Die Schlichtung bei solchen Konflikten übernahm der Deutsche Orden. Als Beispiel dafür kann die Urkunde vom 17. Januar 1276 angeführt werden, in welcher der preußische Landmeister Konrad von Thierberg ein Urteil in dem Streitfall zwischen der Alt- und der Neustadt gefällt hat, in dem über die Abgrenzung der Besitztümer, über die Zinsen, sowie über die Benutzung der Freiheiten und der Gebiete, die zum Bistum Leslau (Włocławek) gehören, die Rede war. In dieser Urkunde wurden auch die Grenzen des für die Gärten der Neustadt bestimmten Grundstücks bestimmt: sie sollen sich „von dem Polnischen Dorf bis zum Bergfuß und dem alten Dobriner Weg“ erstrecken, jedoch bei Ausschluß der Ziegelei, die von den Franziskanern betrieben wird²¹.

Bald nach der Gründung wurden die beiden Städte mit Wehrmauern umgeben. Es ist durchaus möglich, daß die ursprünglichen Stadtbefestigungen sich nur aus einer Erdaufschüttung mit Palisade und Wassergraben zusammensetzten, worauf die neusten archäologischen Entdeckungen hinweisen. Die Quellen enthalten keine Informationen, welche eine genaue Feststellung des Datums des Baubeginns der ersten Thorner Mauerbefestigungen gestatten würden. Anhand der erhaltenen Mauerüberreste und der indirekten Angaben wird es angenommen, daß dies um die Mitte des 13. Jh. geschehen ist.

Die Altstadt wurde zunächst von westlicher Seite mit einer Wehrmauer (mit dem Althorner Tor), dann von Norden (mit dem Kulmer Tor) und erst später von Osten (mit dem Pauliner Tor, genannt auch Peine Tor und dem Kesseltor, genannt auch Dobriner Tor) und von Süden abgesichert. Auf dem letzteren Abschnitt wurden 4 Tore errichtet, die auf das Weichselufer führten: das Nonnentor (Hl. Geist-Tor), das Seglertor, das Badertor (auch Schul- oder Weißtor), sowie das Brückentor (auch Fährtor genannt). Die gesamte Befestigung wurde zusätzlich mit 30 Basteien verstärkt.

Es ist anzunehmen, daß die Behörden der Altstadt Thorn bereits im 13. Jh. den Ausbau dieser Befestigungen begonnen haben: von der bereits bestehenden Mauer wurde (auf drei Seiten) eine zusätzliche niedrigere Mauer von etwa 2 m Höhe errichtet. Infolgedessen mußte auch die erste (hohe) Mauer erhöht und die Tore und Basteien weiter ausgebaut werden. Diese Arbeiten wurden über das ganze Mittelalter geführt. Ihr Ergebnis ist das rund um die Altstadt aufgebaute Befestigungssystem, welches sich aus einer doppelten Wehrmauer mit einem Graben von der Landseite und der einfachen Mauer von der Weichselseite zusammensetzte. In der 1. Hälfte des 15. Jh. wurden diese Befestigungen noch zusätzlich mit zwei Rundbasteien abgesichert: die erste wurde 1429 vor dem Althorner Tor, die andere 1449 vor dem Kulmer Tor errichtet.

Mit dem Bau der Befestigungen der Neustadt Thorn wurde ebenfalls sofort nach der Stadtgründung begonnen; sie wurden sofort aus Ziegelsteinen gebaut. Auf der Nordseite, in der Gegend des Kulmer Tors knüpften die neustädtischen Mauern an die altstädtischen Befestigungen an, dann umzingelten sie die Stadt (mit einer Unterbrechung für das Gerechte oder Haupttor im nördlichen Abschnitt). An der Ostseite befand sich das Vieh- oder St. Katharinentor, und an der Südseite das

St. Jakobstor, auch als Holztor bezeichnet. Das Mauersystem wurde zusätzlich von etwa 20 rechteckigen Basteien verstärkt. Nur von der Altstadt- und Schloßseite war die Neustadt schwächer geschützt; es gab hier nur eine niedrige Mauer mit Pforten. Etwas später, in der 1. Hälfte des 14. Jh. wurde nach dem Vorbild der Altstadt auch in der Neustadt die bisher einfache Befestigungsumfassung teilweise zusätzlich mit einer niedrigen Mauer und einem gemauerten Wassergraben (verbunden mit dem altstädtischen) verstärkt, aus dem seit 1444 das Wasser in den sog. Komtursteich abgeleitet wurde.

Als Endresultat dieser Arbeiten haben die Befestigungswerke der Altstadt und der Neustadt Thorn einerseits den territorialen Bereich dieser beiden Städte abgezeichnet, andererseits aber bildeten sie ein durchdachtes, zusammenhängendes und sich gegenseitig ergänzendes Befestigungssystem, welches für die Verteidigung sowohl von der Land- als auch von der Weichelseite geeignet war²².

Die letzte Phase der räumlichen Entwicklung des mittelalterlichen Thorn bildete die Entstehung der Vorstädte auf dem Boden seines Patrimoniums. Es ist zu bemerken, daß die nach der Übertragung der Stadt 1236 erlassene, 1251 erneuerte Lokationsurkunde diese Verschiebung bereits berücksichtigte, indem sie der Stadt ein neues Territorium zubilligte, welches einen halbmeilenbreiten Landstreifen entlang der Weichsel von der Grenze mit dem Bistum Kujawien eine Meile flußabwärts umfaßte. Man nimmt an, daß dieses Gebiet im Westen noch einen Teil des Dorfes Alt-Thorn umfaßte und im Osten die Grenze des Dorfes Groß-Mocker (Duże Mokre) erreichte; das Dorf selbst befand sich außerhalb der Stadtgrenzen. Das gesamte Gebiet hatte insgesamt 180 Hufen, d.h. etwa 30 qkm.

Bald danach hat der Bischof von Kujawien, Wolimir, 1258 der Stadt als Pacht auf Ewigkeit den Wald und das Dorf Mocker überwiesen. 1262 wurde eine weitere Korrektur des Thorner Weichbildes vorgenommen. Die Stadt erhielt von dem Orden für den Verzicht auf 7 Mark Zins von der Mühle bei dem Ordensschloß in Thorn, die Weiden in Alt-Thorn sowie 100 Hufen und das Fließchen Postolsk mit dem Recht auf die Errichtung einer Mühle — 60 Hufen in Srebrniki (Schrebernigk) und 70 Hufen an der Stadtgrenze. Nach der bereits erwähnten Ausgrenzung eines besonderen Patrimoniums für die Neustadt 1276, hat der preußische Landmeister, Meinhardt von Querfurt, der Altstadt irgendwelche zusätzliche Hufen überwiesen, die nach der Abzählung der erwähnten 70 übrigblieben, wobei er aber für den Orden u.a. das Recht, das Vieh darüber zu treiben und Holz zu flößen, reservierte.

Die endgültige Gestaltung des Thorner Grundbesitzes erfolgte aber erst mehrere Jahre später, als im Rahmen einer Gegenleistung für die Fleischbänke innerhalb der Stadtmauern die Thorner Bürger dem Orden 60 Hufen in Srebrniki (Schrebernigk) abgetreten haben. Seit diesem Augenblick bis eigentlich zum Ende des 18. Jh. wurden die Grenzen des Weichbildes der Altstadt Thorn nicht geändert. Insgesamt umfaßte dieses Gebiet 335 Hufen, d.h. etwa 55,5 qkm. Es unterstand vollständig den Stadtbehörden in dem gleichen Umfang (verwaltungs-, gerichts- und wirtschaftsmäßig), wie das Gebiet innerhalb der Stadtmauern²³.

Eine der ältesten Thorner Vorstädte war die Hafens-(Anlege-)Vorstadt, die zwischen dem eigentlichen Weichselufer und der Stadtmauer sich befand und auch die Bazarkämpfe (Kępa Bazarowa) umfaßte. Sie war zusätzlich von der Ost- und Westseite durch die Kanäle geschützt, die das Wasser aus den Stadtgräben ableiteten. Eine eigenartige Verlängerung dieser Vorstadt bildeten die Gärten, der Kalkofen, die Werft und die spärliche Besiedlung, die sich nach Norden und nach Westen erstreckte (entlang des Weichselufers, bis zu 2 km von den Stadtmauern entfernt). Sie reichte bis zu der Ziegelei, wo sich eine Siedlung der Töpfer, Streicher und Steinhauer befand. Manchmal wird dieser zweite Teil des Weichbildes als Altthorner Vorstadt bezeichnet²⁴.

Auf dem Gebiet der Hafenvorstadt — vor dem Stadttor, welches dann nach dem Schutzpatron des Hospitals als Hl. Geisttor bezeichnet wurde, wurde als eine Ordensstiftung ein Hospital und später ein Wohnhaus für den Praepositus erbaut. In seiner unmittelbaren Nähe hat der Deutsche Orden ein Benediktinerinnenkloster gestiftet. Bald wurde das gesamte Klostergebiet samt Kirche und dem anliegenden Boden mit einer Mauer umgeben. In seiner Nähe befand sich eine Siedlung der örtlichen Fischer.

Den größten Einfluß auf die Entwicklung dieser Vorstadt hatte der hier befindliche Weichselhafen mit den Entsprechenden Einrichtungen (Laderampe, Hebekran, Lagerhäuser) und der Handel, hauptsächlich mit Tuch und Getreide. Am Ufer befand sich auch eine Schenke und zwei Badeanstalten, u.a. für die Reisenden. Hier wurde auch das Tuchspann- und Rauhschnittwerk aufgebaut. Der hafentypische Charakter dieser Vorstadt fand seinen Ausdruck auch in der Berufsstruktur der Einwohner: den Großteil bildeten hier die Segler, Zimmerleute und Träger, häufig polnischer Abstammung²⁵.

Die größte Vorstadt des mittelalterlichen Thorn, die Kulmer Vorstadt, hat sich an dem Nordabschnitt der Mauern der Alt- und der Neustadt und entlang der nach Kulm und weiter nach Norden führenden Straße entwickelt. Auf diesem Abschnitt gruppierte sich die Besiedlung vor allem um die bereits in der 1. Hälfte des 14. Jh. aus Ziegelwerk erbauten St. Lorenzkirche (das ursprüngliche Holzkirchlein dieses Namens, das noch aus dem 13. Jh. stammte, wurde wahrscheinlich während der Jatwinger-Überfälle zerstört) und um die in der gleichen Zeit

erbaute ähnliche St. Georgskirche, in deren Nähe sich ein Hospital für Aussätzige (Leprosorium) befand. Kurz nach seiner Errichtung wurde es mit einer hohen Mauer umgeben. Seit dieser Zeit wurde diese Kirche wahrscheinlich als eine Pfarrkirche für die Vorstädte angesehen. Hinter der Kirche in der nördlichen Richtung, sowie auf den weiter nach Osten gelegenen Gebieten (nördlich von der Neustadt) in der Siedlung Polendorf (Wieś Polska) waren die Gebäude bereits spärlicher verteilt.

Die Kulmer Vorstadt war bevölkerungsmäßig und wirtschaftlich die größte Vorstadt von Thorn. An ihrem Nordostrand wurden bei einer Eindämmung der Thorner Bache zwei Teiche (Ober- und Unterteich) eingerichtet, an denen Wassermühlen, eine Schneidemühle und eine Kupferschmiede lokalisiert wurden. Unterhalb, in dem Polendorf, wurde die zweite Thorner Ziegelei und die 1446 erbaute Bleiche, unentbehrlich für das Leinenhandwerk, untergebracht. Vor dem Kulmer Tor befanden sich zwei Marktplätze für Pferde und Vieh, sowie 9 große und 11 kleine Kramläden, welche vorwiegend von Schuhmachern gepachtet wurden.

Die Gebiete rund um die St. Georgskirche — wahrscheinlich wegen ihrer Lage an einer wichtigen Handelsstraße und auch deswegen, daß die Stadt und die Kaufmannbrüderschaft desselben Namens die Kirche betreute — waren meistens Besitz der reichen Thorner Bürger. In der Nähe der Stadt und in der Umgebung der St. Lorenzkirche wohnten vor allem die Handwerker. Darüber hinaus, im Zusammenhang damit, daß die bebauten Flächen von einem breiten Gürtel der Gärten umgeben waren, wohnten hier viele Leute, die sich mit der Gärtnerei, dem Wein- und Hopfenbau, sowie mit der Vieh- und Bienenzucht befaßten. Einen bedeutenden Teil bildeten hier Personen polnischen Ursprungs, worauf auch die topographischen Namen (Polendorf, Polenweg) hinweisen²⁶.

Nördlich und nordöstlich von dieser Vorstadt lag das Große und das Kleine Mocker. Das Gebiet von Klein-Mocker gehörte von Anfang an zum Weichbild der Stadt. Etwas anders sah es mit dem Gebiet aus, wo das Große Mocker entstanden war: Thorn hat es als ewige Pacht von dem Bischof von Leslau 1258 erhalten. Im Jahre 1295 wurde dieses Gebiet bereits als ein Teil des Patrimoniums angesehen; erst danach entwickelte sich auch hier die Besiedlung. Klein-Mocker erstreckte sich entlang der Kulmer (Danziger) Straße; Groß-Mocker lag an dem Weg nach Schönsee (Kowalewo). Diese Aufteilung hat eine gewisse Widerspiegelung nur in der wirtschaftlichen Struktur von Klein- und Groß-Mocker gefunden, nicht aber in ihrer rechtlichen Situation. Verwaltungsmäßig wurden beide Teile von Mocker als ein Ganzes behandelt, was seinen Ausdruck u.a. in dem gemeinsamen Schöffengericht und dem Schultheiß fand²⁷.

Im 14. und in der ersten Hälfte des 15. Jh. haben die Weinreben und die Gärten (vorwiegend Gemüse- und Hopfengärten) die größte wirtschaftliche Bedeutung. Einen bedeutenden Anteil des Mockeraner Bodens bildete der Besitz der Vertreter des Thorner Patrizierums und der Handwerker, die ziemlich häufig hier ihren Wohnsitz hatten. Seit dem Ende des 14. Jh. erlangten eine besondere Bedeutung diejenigen Berufe, die sich mit der Bearbeitung von Tierhäuten befaßten, vor allem die Gerber, die hier gute Bedingungen zur Ausübung ihres Gewerbes (Wald, Wasser) vorfanden. In dieser Zeit blieb Klein- und Groß-Mocker wegen der großen wirtschaftlichen Entwicklung und der fortschreitenden Urbanisierung ein Dorf nur dem Namen nach. Ein zusätzlicher Effekt dieses Prozesses war das allmähliche Verwischen der Grenze zwischen Mocker und der Kulmer Vorstadt. Das hatte zur Folge, daß bereits in der Mitte des 15. Jh. die Bezeichnung Mocker zeitweise auch auf die Gebiete rund um die St. Georgskirche und sogar auf das Polendorf angewandt wurde²⁸.

Östlich der Mauern der Neustadt erstreckte sich die etwas kleinere, hinter dem Viehtor gelegene Katharinenvorstadt. Ihren Namen verdankte sie der hier um 1360 errichteten Katharinenkirche. Für die Einwohner der Neustadt war sie eine Begräbniskirche mit Friedhof. Seit 1460 wurde sie zur Filiale der neustädtischen Pfarrkirche St. Jacobi. In der Nähe der Katharinenkirche befand sich zumindest seit der Mitte des 14. Jh., wahrscheinlich an dem unweit befindlichen sog. Schindegraben der neustädtische Schlachthof. Es scheint, daß diese Vorstadt keine allzugroße wirtschaftliche Bedeutung hatte; ihre Haupteinwohner waren Handwerker (Zimmerleute, Kürschner), sowie Personen, die sich mit der Gärtnerei und dem Weinbau beschäftigten. Das war eine Folge der Tatsache, daß sich die Weinberge und Gärten nicht nur an den Rändern der Vorstadt, sondern auch in der unmittelbaren Nähe der Katharinenkirche befanden.

In ihrem Südteil war diese Vorstadt wahrscheinlich der Jakobsvorstadt benachbart, die sich von dem Jakobstor entlang der Weichsel ostwärts erstreckte. Die Gebiete der Jakobsvorstadt waren viel spärlicher bevölkert als diejenigen der anderen Thorner Vorstädte. Hier gab es die Ladeplätze für das Bauholz, die Teerschmelerei und die Werft; den meisten Platz nahmen jedoch ebenfalls die Gärten und Weinberge, die an den Hängen der Höhen an der Weichsel angelegt wurden, ein²⁹.

In der Zeit des Mittelalters verdankte Thorn seine rasche Entwicklung vor allem seiner günstigen Lage an einer Kreuzung der Handelswege. Einerseits spielte die Stadt die Rolle eines wichtigen Hafens, der auch von Seeschiffen besucht wurde, andererseits kreuzten hier wichtige Landhandelsrouten, die nach Ost, West und Süd führten. Die Schiffe der Thorner Kaufleute erreichten über die Weichsel und die Ostsee die skandinavischen Länder, England, die Niederlande und

Flandern. Thorn war im Maßstab Preußens auch ein wichtiges Zentrum der Handwerksproduktion³⁰.

In der Mitte des 15. Jh. (vor dem Ausbruch des Dreizehnjährigen Krieges) wohnten in der Altstadt Thorn innerhalb der Stadtmauern etwa 6800 Personen. Die Neustadt hatte um 1700 Einwohner und alle Vorstädte (die Bazarkämpfe mit eingeschlossen) wurden von etwa 2350 Menschen bewohnt³¹.

Die bis zur Mitte des 15. Jh. entwickelte Raumgestaltung Thorns wurde nur in einem geringen Maße von den politischen Ereignissen beeinflusst, die mit dem Wechsel der Staatszugehörigkeit der Stadt verbunden waren. Der bewaffnete Aufstand der preußischen Stände gegen den Orden 1454 hat zur Abschaffung seiner Herrschaft auf diesem Gebiet geführt. Am 6. Februar erstürmten die Thorner Bürger das Ordensschloß, welches nach einer kurzen Verteidigung am 8. Februar kapitulierte. Bereits in dem Augenblick seiner Erstürmung hat der Rat der Altstadt Thorn beschlossen, es abzureißen. In wenigen Monaten blieben nur die äußeren Befestigungen und der sog. Dansker. Das Schloßgelände wurde für Müllablagerung bestimmt.

Am 6. März 1454 hat der König Kazimierz Jagiellończyk eine förmliche Inkorporation Preußens in die polnischen Kronlande durchgeführt. Zwei Tage später, am 8. März, kam es zu einer Vereinigung der Altstadt mit der Neustadt; auf diese Weise ein einheitliches Verwaltungsgebiet geschaffen. Die Neustadt konnte nur ein besonderes Schöffengericht beibehalten. Die letzte Etappe dieser Umwandlungen war die Eingliederung der früheren Ordensschloßfreiheit zum Thorner Stadtgebiet; ihre Einwohner sollten danach dem Schöffengericht der Altstadt unterworfen werden³².

Die Rückkehr Thorns zu Polen hat die Umstände seiner Wirtschaftsentwicklung einigermaßen verändert. Die Stadt erhielt das Stapelrecht (welches ihr endgültig 1537 abgesprochen wurde) und blieb weiterhin ein wichtiges Zentrum des Nah- und Fernhandels sowie ein bedeutender Mittelpunkt der Gewerbeproduktion. Die ökonomische Stärke der Stadt wurde zusätzlich durch die ihr gehörenden Bodenbesitzungen vergrößert. Im Jahre 1457 hat der König Kazimierz Jagiellończyk der Stadt für ihre Verdienste um Polen u.a. die Dörfer Przysiek (Wiesenburg), Gurske (Górsk), Scharnau (Czarnowo), Smogórsk, Leibitsch (Lubicz), Gramtschen (Grębocin), Rogau (Rogowo), Thornisch-Papau (Papowo Toruńskie), Lissomitz (Łysomice) und Lulkau (Lulkowo), sowie einige Mühlen überwiesen. Die Nachfolger des Königs setzten diese Politik fort und schenkten der Stadt noch die Dörfer Alt-Thorn (1514), sowie Seyde (Żyda, Jedwabno), Wangerin (Węgorzyn), Kielbasin, Grunau (Gronowo) und den sog. Birgelauer Schlüssel (Klucz Bierzgowski) (Birgelau = Bierzgowo, Lonzin = Łązyn, Szwierczin = Świerczyn, Pensau = Pędzewo und Schmolln = Smolno). Später, in den Jahren 1520–1527 kamen auch die Dörfer Wibsche = Wybcz, Klein-Rogau (Rogówko), Mlewo, Silbersdorf (Srebrniki) und Mlewiec (Hofleben) und weitere Mühlen dazu. Nach allen diesen Schenkungen war die Stadt zum Eigentümer von 33 Dorf- und 5 Mühlensiedlungen mit einer Gesamtfläche von 894 Hufen geworden, was insgesamt mit dem Patrimonium (Weichbild) etwa 359 qkm Fläche ausmachte. In der zweiten Hälfte des 16. Jh. zählte Thorn bereits etwa 12 000 Einwohner³³.

Es hat sich praktisch in dem Aussehen und in der Planung, sowie dem Straßennetz von Thorn in der zweiten Hälfte des 15. Jh. nicht viel geändert außer der Tatsache, daß aus dem Stadtbild das Ordensschloß verschwunden war. Nach dem Zusammenschluß von Alt- und Neustadt haben auch die dazwischenliegenden Wehrmauern ihre Bedeutung verloren. Ein Beweis dafür war es, daß der dazwischen liegende Parcham und die Gräben zur Anlage von Gärten genutzt wurden, und daß auf dem Terrain vor dem Kesseltor kleine Bauten errichtet wurden. Die in den Jahren 1414, 1422 und 1455 abgebrannten Gebäude in den Vorstädten wurden ziemlich rasch wiederaufgebaut; auch die Arbeiten bei dem Wiederaufbau der durch den Brand von 1455 zerstörten Neustadt (wobei eine Hälfte der Gebäude und der Turm der St. Jakobskirche abgebrannt wurden) schritten mäßig fort³⁴.

Auf dem Gebiet der Altstadt dauerten in den Jahren 1468–1473 und 1484 die Arbeiten an dem Umbau der Pfarrkirche an. Dabei wurde sie bis 28 m erhöht. Auf dem Parcham an der Weichselseite (der in einen Schießplatz umgewandelt wurde) wurde aus den Ziegeln, welche bei dem Abbruch des Ordensschlosses gewonnen wurden, der Junkerhof erbaut, in dem die Schützenbrüderschaft ihren Sitz hatte. Kurz danach wurde es aufgrund eines Privilegs des Königs Johannes Albrecht 1495, ergänzt 1496, mit dem Bau der ersten Weichselbrücke begonnen. Diese Arbeiten, von Peter Postil aus Bautzen geleitet, wurden in den Jahren 1497–1500 geführt. Als Endergebnis ist eine Konstruktion entstanden, die sich aus zwei Teilen zusammensetzte: der „deutschen Brücke“, die den Ufer am Brückentor mit der Bazarkämpfe verband, und der „polnischen Brücke“ zwischen der Bazarkämpfe und dem linken Weichselufer. Bei der Behandlung der wichtigsten Objekte sollte an dieser Stelle die 1591 durchgeführte Erweiterung des Neustädtischen Marktes und der in den Jahren 1602–1605 aus der Initiative des Bürgermeisters Heinrich Stroband vollzogene Umbau des altstädtischen Rathauses erwähnt werden. Autor des Entwurfs für diesen Umbau war Anton van Obberghen, ein Danziger Baumeister, der damals als bester Architekt im Norden Europas galt. Während dieser Arbeiten wurde das Gebäude um einen Stock erhöht, jede von seinen Seiten auf der Markt- und Hofseite wurde mit verziertem Giebel und mit leichten durchbro-

chenen Türmchen ergänzt (diese Türmchen wurden 1619 durch neue, im Renaissancestil mit Kuppeln ersetzt)³⁵.

Da nach dem Dreizehnjährigen Krieg die Stadtbefestigungen sich in einem nicht allzu guten Zustand befanden, wurde es seit den siebziger Jahren des 15. Jh. mit Renovierungsarbeiten bei den Mauern, Basteien und Stadttoren begonnen. Diese Arbeiten, die sich mit Unterbrechungen bis in die erste Hälfte des 16. Jh. hinauszogen, wurden von der Reinigung der Stadtgräben begleitet³⁶. Die immer häufigere Anwendung von Feuerwaffen während der Kriegshandlungen hat jedoch die Thorner Behörden gezwungen, den Bau von Bastionenbefestigungen zu erwägen. Der Rat hat 1563 neue Steuern für die Bürger ausgeschrieben, um Mittel für diese Befestigungen zu erlangen. Seit September des gleichen Jahres wurde es mit der Aufschüttung eines neuen Walls an der Neustadt begonnen, der zwischen der Stadtmauer und dem neustädtischen Schießstand verlief. Diese Arbeiten wurden am Ende 1564 abgeschlossen und — wie es anzunehmen ist — es wurden in den nächstfolgenden Jahren keine neuen ähnlichen Unternehmungen aufgenommen. Erst 1591 ist der Bürgermeister Heinrich von Stroband mit einer neuen Konzeption aufgetreten, rund um Thorn mächtige Bastionenbefestigungen im neitalienischen Stil aufzubauen; zur Ausarbeitung dieses Projekts wurde wahrscheinlich der bereits erwähnte Anton van Obberghen herangezogen. Dieses Projekt ist aber, vor allem wegen der finanziellen Beschränkungen, nicht verwirklicht worden. Dafür wurden die Arbeiten begonnen, welche eine Modernisierung der bereits bestehenden mittelalterlichen Befestigungen bezweckten, um sie gegen die Feuerwaffen widerstandsfähig zu machen. Ihr Effekt war der 1600–1613 durchgeführte Umbau der Ordensschloßruine, wo anstelle des Parchams ein ummauerter Erdwall in der Form einer Bastion entstanden war und die Aufschüttung eines neuen Walls mit einer Böschung zwischen dem Katharinen- und dem Gerechten Tor³⁷.

Die Entscheidung über die Errichtung durch die Stadt einer regulären neuzeitlichen Befestigung wurde beim Ende des ersten Schwedischen Krieges getroffen (1626–1629). Ihre Beschleunigung wurde wahrscheinlich durch die Belagerung Thorns durch die schwedischen Truppen im Februar 1627 erwirkt. Die Angreifer vermochten es nicht, die Stadt zu besetzen, ihnen fielen aber erneut die Thorner Vorstädte zum Opfer, die abgebrannt wurden, um den Angreifenden keinen Schutz zu gewähren; auch das Kulmer und das Katharinentor wurden bei den Kämpfen beschädigt. Bereits im April dieses Jahres haben die Stadtbehörden als einen Befestigungsmeister den Anton Petersen und zusätzlich zwei Danziger Ingenieure: Peter Mönning und Kaspar von Wanken angestellt. Unter ihrer Leitung wurde es in dem gleichen Monat mit der Aufschüttung der ersten Wälle vor dem Jakobstor und dem Althorner Tor begonnen. Die Befestigungsarbeiten rund um die Stadt dauerten einige Jahre. Ihr Resultat war u.a. die Errichtung einer Art Oberschanze hinter der Jakobskirche, welche an die hohe Mauer angelehnt war, die als eine Stellung für eine Batterie gedacht wurde. Es ist möglich, daß diese Arbeiten zugleich mit einer Herabsetzung der nahestehenden Basteien verbunden waren. Bis 1631 wurden zumindest sechs — mit Wassergraben umgebenen — Bastionen erbaut. Nur die beiden letzten: hinter der St. Lorenzkirche und der Jakobskirche waren noch fertigzustellen. Der Endeffekt der wahrscheinlich 1649 abgeschlossenen Arbeiten war imposant. Die ganze Stadt wurde mit einem Halbkreis der Befestigungen altniederländischen Typus umgeben, die sich aus 8 großen fünfeckigen Bastionen zusammensetzten, die untereinander mit Kurtinenwällen verbunden waren. Diese Befestigungen setzten sich aus einem breiten, mit Palisaden verstärkten Erdwall (welcher samt Ravelins etwa 8 m hoch war) zusammen, der zusätzlich von einem breiten Wassergraben umgeben war³⁸.

Bald nach der Ausführung dieser Befestigungen wurde die Stadt von einem erneuten schwedischen Überfall bedroht. Am 4. Dezember 1655 Thorn hat sich den Schweden ergeben und sie haben in dem nächstfolgenden Jahr mit der Vorbereitung der Thorner Befestigungen für eine eventuelle Belagerung begonnen. Diese Arbeiten wurden wahrscheinlich mit dem Abreißen der Kirche und des Klosters der Benediktinerinnen (Hl. Geist-Kirche) angefangen, die sich außerhalb der Stadtmauern an der Weichsel befanden und die die Verteidigung der Stadt erschweren konnten. Es wurde auch die Instandsetzung der städtischen Befestigungen unternommen: u.a. wurden die Dächer auf den Türmen ausgewechselt, und dort die Geschütze aufgestellt. Auch die Erdbefestigungen wurden erneut modernisiert. Die östliche Bastion zwischen dem Schloß und dem Jakobstor wurde umgebaut und vergrößert, an der zweiten östlichen Bastion (der Kavaliere) wurde ein Vorwall von der Weichsel bis zur Gegend des Katharinentors aufgeschüttet. Es wurden auch die Befestigungen an der Westseite der Stadt in der Gegend des Althorner Tors abgeändert. Nur die drei Nordbastionen, die für sehr abgenutzt erachtet wurden, wurden in ihrem alten Zustand belassen und nicht mit Soldaten besetzt. Auch die Bazarkämpfe wurde befestigt: es wurde hier eine Schanze aufgeschüttet, und mit zwei Redouten verstärkt. Die Mündung der Brücke (der Brückenkopf) wurde wahrscheinlich ähnlich verstärkt. Die so weitläufig angelegten Befestigungsarbeiten haben auch den Vorstädten ein neues Gesicht gegeben, da in den befestigten Abschnitten alle Bauten abgerissen wurden³⁹.

Eine wahre Katastrophe für die Vorstädte und für die ganze Stadt wurde aber die Belagerung Thorns durch die polnischen Truppen, vom

26. September bis zur Kapitulation der Schweden am 29. Dezember 1658. Der Verlauf der damaligen Kampfhandlungen wurde bereits ziemlich genau erforscht⁴⁰. Ihr Effekt war die Beschädigung der Stadtmauer und vieler Häuser, sowie eine vollständige Zerstörung der Vorstädte und des Südtails der Weichselbrücke⁴¹. Die durch die Kämpfe und Kontributionen ruinierte Stadt konnte erst 1673 mit den Reparaturen der zerstörten Mauern, Türme und Tore beginnen. Gleichzeitig mit dem Wiederaufbau der Vorstädte und der Bewirtschaftung des Terrains des Patrimoniums wurden allmählich die Lauf- und Verbindungsgräben sowie Schanzen abgetragen, die während der Belagerung errichtet wurden. Die Schanzen der Bazarkämpfe und die Brückenbefestigung am linken Weichselufer wurden jedoch erhalten. Alle diese Arbeiten zogen sich bis zum Ende des 17. Jh.

Beim Ausgang dieses Jahrhunderts — was über eine Wiederbelebung der Bautätigkeit zeugt — wurden viele alte Bauten renoviert und einige prächtige Neubauten errichtet. Als Beispiel für die letzteren kann das Palais des kujawischen Bischofs Dąbski in der Seglergasse (1693), das Haus „Zum Stern“ am Altstädtischen Markt (1697), die Häuser in der Kulmer Straße und das 1699 aufgebaute Jesuitenkollegium dienen⁴².

Leider hat der Ausbruch des Nordischen Krieges erneut die Wirtschaftsentwicklung der Stadt zum Zusammenbruch gebracht. 1703 wurde Thorn aufs neue von den Schweden angegriffen. Angesichts der Bedrohung wurden wieder die Vorstädte samt den dort befindlichen Hospitälern, sowie der St. Lorenz- und St. Georgskirche abgebrannt. Die Belagerung der Stadt dauerte mehrere Monate vom 24. Mai an. Die schlimmste Zeit war dabei die Periode vom 24. September bis zur Kapitulation am 14. Oktober 1703, als Thorn von den besonders zu diesem Zweck aus Schweden herangeholten Geschützen beschossen wurde. Den Hauptgrund für die Übergabe der Stadt bildete die weitgehende Zerstörung sowohl der mittelalterlichen Befestigungen, als auch der Erdfestungswerke, die jeden Augenblick ihren Zusammensturz mit sich ziehen konnte. Während der Belagerung brannte das altstädtische Rathaus aus, fast die gesamte Westseite des Altstädtischen Marktes und mehrere andere Häuser. Viele Gebäude wurden beschädigt.

Nach der Eroberung Thorns haben die Schweden mit einem systematischen Abbau der Stadtbefestigungen begonnen: vor allem haben sie die Wälle und Bastionen abgetragen und gesprengt, die Gräben zugeschüttet und auch die mittelalterlichen Befestigungen zerstört: die beiden Rundbasteien, die Basteien (u.a. den Katzenkopf und Katzenschwanz), sowie die neustädtischen Mauern am Gerechten Tor. Diese Ereignisse, mehrmalig in den nächstfolgenden Jahren zu zahlenden Kontributionen und darüber hinaus die Pest in den Jahren 1708–1709, der etwa 4–5 Tausend Menschen zum Opfer fielen, haben Thorn für eine lange Zeit verarmen lassen.

Diese Krise bildete wahrscheinlich den Grund dafür, daß obwohl bereits 1722 der Wiederaufbau des Rathauses beschlossen wurde, es erst 1727 mit einem Dach überdeckt werden konnte. Die Gesamtheit der Wiederherstellungsarbeiten am Rathaus konnte erst 1737 abgeschlossen werden. Seit den dreißiger Jahren des 18. Jh. lassen sich die ersten Anzeichen einer Wiederbelebung in der Wirtschaft und auch in der Bautätigkeit beobachten. Neben bescheidenen ein- oder zweistöckigen Wohnhäusern wurden in der Stadt auch palastähnliche Bürgerhäuser erbaut. Zu den letzteren gehörte u.a. die Residenz des Thorner Bürgermeisters Meißner (Altstädtischer Markt 7), das Geret-Palais, an der Westseite des Marktes errichtet und das Palais des Kaufmanns Fenger, 1742 an der Ecke Brücken- und Enge Gasse (Mostowa, Ciasna) aufgebaut. Im Jahre 1756 wurde auf sechs Grundstücken im südwestlichen Teil des Altstädtischen Marktes, die nach den Zerstörungen des Jahres 1703 nicht wieder bebaut wurden, das evangelische Bethaus errichtet. Die Bauerlaubnis verbot jedoch die Errichtung eines Turmes und gebot, daß der Bau äußerlich nicht einer Kirche ähnlich sein darf⁴³.

Gleichzeitig mit der Wiederbelebung der Wirtschaft innerhalb der Stadtmauern läßt sich die Entwicklung der Thorner Vorstädte beobachten. In der erwähnten Periode erfolgten keine wesentlichen Änderungen im Vergleich mit der früheren Situation. Auch jetzt verlief, wie es scheint, die Hauptachse der Siedlung entlang der Weichsel, von der Vorstadt der Fischer (Rybaki) bis zu den Weinbergen (Winnica); nach dem Zusammenbruch des Weinbaus im 16. Jh. hat sich diese Vorstadt stark entwickelt. Am Ufer in der Gegend des Seglertors waren u.a. zwei städtische Färbereien situiert. Ein wichtiges Siedlungszentrum war weiterhin die Bazarkämpfe. Die Kulmer Vorstadt mit Ausnahme der Gewerbebetriebe, die an der Grenze mit Mocker an den beiden Teichen lokalisiert waren, hatte einen handwerklich-landwirtschaftlichen Charakter. Hier befanden sich u.a. die gut gepflegten Gärten und Villen der reichsten Thorner Bürger (u.a. des Bürgermeisters Borkowski und der Patrizier Geret und Nałęcz), die zur Erholung in der arbeitsfreien Zeit bestimmt waren. Mocker war damals weiterhin ein Dorf, welches mit Thorn wirtschaftlich verbunden war, jedoch keine urbanistische Einheit damit bildete. In der Mitte des 18. Jh. konzentrierte sich die Bebauung in Mocker nur an den Straßen nach Danzig und Schönsee, sowie im Raum ihrer Kreuzung⁴⁴. Einen großen Einfluß, der den Wiederaufbau der zerstörten Vorstädte beschleunigte, hatten auch die zunftlosen Handwerker, die sowohl in der Stadt auf den Grundstücken der Kirche und des Adels, wie auch vor allem in den Vorstädten (hauptsächlich an den Weinbergen und auf der Bazarkämpfe) ansiedelten⁴⁵.

Große ökonomische Bedeutung erlangten in der erwähnten Periode die Gewerbebetriebe in den städtischen Gütern. Thorn war Eigentümer von 43 verschiedenen Unternehmen: die wichtigsten befanden sich in Leibitsch (Lubicz) (Schneidemühle, Kupferwerk, Papierwerk, Getreidemühle, sowie je eine Walk- und Weißgerbermühle), in Amthal (Toporzysko) (Wassermühle, Brauerei und Windmühle) und in Rentschkau (Rzęczkowo) (Brauerei, Wassermühle und Malzmühle)⁴⁶.

Die Periode der wirtschaftlichen Entwicklung dauerte nicht lange; sie wurde durch die erste Teilung Polens unterbrochen (1772), welche Thorn von der Drewenz, an der mehrere städtische Gewerbebetriebe sich befanden, abgeschnitten hat. Infolge der Teilung wurden auch durch die preußische Blockade fast alle nach Danzig und nach Polen führenden Straßen geschlossen.

Nach der zweiten Teilung Polens 1793 fiel Thorn unter die preußische Herrschaft. Die neuen Machthaber haben die bisherige Selbstverwaltung und die städtischen Freiheiten abgeschafft, indem sie eine auf dem preußischen Landrecht fußende Verfassung eingeführt haben. Die oberste Stadtbehörde wurde der „Combinierte Magistrat“: zu seiner Kompetenz gehörten sowohl verwaltungswirtschaftliche Angelegenheiten, als auch die Rechtsprechung in Zivil- und Kriminalsachen. Die Stadt, verarmt infolge des Abgeschnittenseins von ihrem wirtschaftlichen Hinterlande, zählte in dieser Zeit etwa 6000 Einwohner (um etwa 3000 weniger als vor 1772). Nach der damals eingeführten Numerierung gab es in der Altstadt 468 Wohnhäuser, in der Neustadt 310 (insgesamt 778 Grundstücke)⁴⁷.

Die Tätigkeit der Teilungsmacht dauerte zunächst nicht lange. Die militärische Niederlage Preußens 1806 und die politischen Ereignisse der Jahre 1806–1807 hatten es zur Folge, daß die Stadt ihre staatliche Zugehörigkeit änderte und ihre Selbstverwaltung neuorganisiert wurde. Am 6. Dezember 1806 wurde Thorn von der französischen Armee besetzt. Danach wurde die Stadt dem Großherzogtum Warschau einverleibt. Die Stadt wurde zum Sitz eines Kreises im Rahmen des Departements Bydgoszcz (Bromberg). Gemäß dem Dekret von 1809 bildete sie eine selbständige Munizipalität mit einer Gemeindeversammlung. An der Spitze der Stadt stand ein Präsident, der die gesamte Vollzugsgewalt (auch die polizeiliche) ausübte, und vier Schöffen. Ein legislatives Organ, welches die Bürgerschaft repräsentierte, war der Munizipalrat, welcher sich aus 30 Personen zusammensetzte⁴⁸.

Die ereignisvolle napoleonische Periode hat in der Geschichte Thorns wieder Verluste in der Bausubstanz mit sich gebracht. Infolge einer zufälligen Explosion zweier pulverbeladener Weichselkähne wurden mehrere Menschen getötet und dreißig nächstgelegene Häuser zerstört. Es sei bemerkt, daß es zu Ende dieses Jahres in der Stadt 784 Wohnhäuser und 329 sonstige Gebäude gab, die von über 10.000 Einwohnern bewohnt waren.

Noch vor der mißlungenen Belagerung Thorns durch das österreichische Heer wurde es mit Arbeiten begonnen, die eine Wiederherstellung der zerstörten und vernachlässigten Stadtbefestigungen bezweckten. Diese Arbeiten wurden auch fortgesetzt, nachdem sich die Österreicher zurückgezogen haben. Im Jahre 1812 war die Stadt bereits mit 12 ummauerten und mit Palisaden versehenen Bastionen und Wassergräben umgeben. Damals wurde auch die Bazarkämpfe und der Brückenkopf mit ummauerten Schanzen umgeben. Um alle diese Arbeiten zu vollziehen, wurden aus Verteidigungsrücksichten das Hospital und die St. Georgskirche mit dem dazugehörigen Friedhof und mit der gesamten Umgebung, sowie 109 Häuser abgerissen⁴⁹.

Der Zustand der Stadtbefestigungen war jedoch auch dann noch nicht zufriedenstellend. Nach der Niederlage der napoleonischen Armee in Rußland ließ der französische Marschall Louis Nicolas Davout im Januar 1813 zunächst alle Vorstädte abreißen und abbrechen (darunter auch die Obst- und sonstige Gärten), dann auch die Dörfer Mocker, Podgórz, Dybów und Majdany. In Mocker waren von 70 Gebäuden nur 5 erhalten, in Podgórz wurden 90 von 100 Gebäuden zerstört. Die weiteren Verluste sind infolge der eigentlichen Belagerung entstanden: vor allem war der Beschuß der Stadt durch die Russen aus schweren Geschützen daran schuld; es wurden dabei u.a. die Marien- und die Dominikanerkirche beschädigt. Nach der Kapitulation Thorns am 16. April 1813 waren von den innerhalb der Mauern befindlichen 769 Häusern nur 400 bewohnbar, von den übrigen wurden 100 vollständig zerstört, der Rest stark beschädigt⁵⁰.

Im Jahre 1815 wurde Thorn aufgrund der Beschlüsse des Wiener Kongresses wiederum Preußen zugesprochen. Die Übernahme der Stadt durch die neuen Machthaber hat zunächst keine grundlegenden Änderungen in ihrer Verwaltung und der Organisation der Selbstverwaltung mit sich gezogen. Erst am 7. Mai 1834 wurde hier die Preußische Städteordnung (von 1808) eingeführt, auf deren Grund die neuen städtischen Behörden organisiert wurden. Sie setzten sich jetzt aus zwei Organen zusammen: dem beschlußfassenden Stadtrat und dem vollziehenden Magistrat⁵¹.

Noch vor der Übernahme der Stadt durch Preußen begannen die Eigentümer der 1809–1813 in den Vorstädten zerstörten Häuser mit ihrem Wiederaufbau (so daß bis 1816 dort bereits 157 Gebäude errichtet wurden). Die neuen Behörden berücksichtigten die Tatsache, daß nach 1815 Thorn zu einer Grenzstadt von großer militärischer Bedeutung wurde (die Staatsgrenze verlief 10 km östlich der Stadt) und begannen sofort nach der Übernahme die Erweiterung der bereits

bestehenden Befestigungen. Das war der Grund, warum die in den Vorstädten wiederaufgebauten Häuser, die sich erneut in dem Festungsvorfeld befanden, abgerissen werden mußten⁵². Dagegen haben die wachsenden finanziellen Schwierigkeiten die Stadtbehörden in den Jahren 1816–1848 gezwungen, 23 Güter mit einer Gesamtfläche von etwa 5.000 Morgen aus dem bisherigen städtischen Grundbesitz zu verkaufen.

Die in dieser Zeit geführten Befestigungsarbeiten stützten sich auf die bereits bestehenden Festungswerke. In diesem Rahmen wurde 1824 die St. Lorenzkirche endgültig abgerissen. Als Endeffekt der ausgeführten Arbeiten wurden nebst der Modernisierung vorhandener Festungswerke auch neue errichtet. Zu den wichtigsten gehörte der Bau des vor den Festungsgürtel vorgeschobenen St. Jakobs-Forts, welcher die Stadt von der Ostseite zu beschützen hatte. Im Jahre 1831, nach der Beendigung dieser Etappe des Festungsausbau, setzte sich ihre Verteidigungslinie aus vier Bastionen und zwei Halbbastionen zusammen, die Thorn von Osten und Norden beschützten, sowie aus drei vollen und einer nicht vollständigen Zange, die sie von der Westseite schützten. Es wurden auch die Befestigungen der Bazarkämpfe und des Brückenkopfes am linken Weichselufer verstärkt. Es wurden auch die mittelalterlichen Befestigungen rund um die Alt- und Neustadt modernisiert. Während dieser Arbeiten wurde 1826 an der Weichselseite eine neue Mauer (anstatt der alten aus dem 17. Jh.) zwischen dem Brückentor und der Kleinen Schloßmühle errichtet, einige von den vorhandenen Basteien abgerissen und in den Mauern neue Schießscharten geschlagen. Die übrigen erhaltenen Basteien, Tore und Mauern wurden renoviert, um sie für den Fall eventueller Kriegshandlungen einsatzfähig zu machen. In der gleichen Zeit hat das Militär auch einige Gebäude und Terrains inner- und außerhalb der Mauern beschlagnahmt und angeeignet. U.a. wurden nach dem Abbruch des Dominikanerklosters auf diesem Grundstück Magazine und eine Bäckerei errichtet, am Ende der Gerechten Gasse ein Wagenschuppen, bei der Gerstenstraße (Jęczmienna) ein Lazarett und viele andere. Gleichzeitig wurden einige historisch wichtige Objekte abgerissen, wie z.B. das Kesseltor (1834), das neustädtische Rathaus (1818; 1824 wurde an dieser Stelle eine evangelische Kirche errichtet) und die Dominikanerkirche (1834)⁵³.

In der erwähnten Periode hat sich auch das Aussehen der Straßen im Stadtzentrum geändert. Es war u.a. Resultat der Abschaffung der sog. Beischläge vor den Häusern, der Nivellierung der Marktplätze und Straßen, und der Trassierung der Wege und der gepflasterten Straßen. Der abgesteckte Festungsgürtel von etwa 600 m Breite beeinflusste die Beschränkung der Siedlungstätigkeit in der unmittelbaren Nachbarschaft von Thorn. Bauverbote und -beschränkungen galten auch auf dem Festungsvorfeld (dem Glacis). Ihr Effekt war die Reduzierung der bisherigen Vorstädte und die Entstehung von neuen Häuserballungen entlang der Ausfallstraßen, bereits außerhalb der sog. Festungsrays. Auf diese Weise kam es 1815 zur Entstehung der Siedlung Neu-Mocker und zum Ausbau der Bromberger und der Neuen Kulmer Vorstadt (1819 gab es in der ersteren bereits 6 Gebäude, in der letzteren 4) und zum Beginn der Bautätigkeit in der Neuen Jakobsvorstadt (1821)⁵⁴.

Das in den dreißiger Jahren des 19. Jh. herausgebildete Befestigungssystem Thorns beeinflusste ungünstig nicht nur seine Raumentwicklung, sondern auch seine gesamte Wirtschaft. Den ersten Impuls für die Entwicklung der letzteren gaben erst die ersten Eisenbahnverbindungen: mit Bromberg 1861 und mit Warschau 1862. 1873 wurde eine neue stählerne Eisenbahn- und Straßenbrücke über die Weichsel (die alte Brücke an der Brückenstraße brannte 1877 ab) und die Eisenbahnlinie nach Allenstein (Olsztyn) und weiter nach Insterburg (Wystruć, heute Černjachovsk) erbaut. Es wurden auch die Haltestellen Thorn-Stadt und Mocker errichtet, die später zu Bahnhöfen umgestaltet wurden. 1878 wurde auch eine besondere Eisenbahnlinie vom Stadtbahnhof am Weichselufer bis zur Werft und zum Holzhafen eingerichtet⁵⁵.

Die Entwicklung der neuen Eisenbahnverbindungen deckte sich zeitlich mit dem Ausbau der Thorer Festung. Der damals aufgetretene Fortschritt in der Kriegstechnik (die Einführung der Artillerie mit gezogenen Läufen zwang zu einer Verschiebung der Verteidigungslinie weiter von der Stadt), die nach dem siegreichen Krieg mit Frankreich von Preußen erlangten Kontributionen und die 1871 getroffene Entscheidung, Thorn zum Rang einer Festung zu erheben haben zu dem Beschluß beigetragen, neue Festungsanlagen zu errichten. 1878 wurde es mit dem Bau eines neuen Festungsgürtels begonnen: 3 bis 3,5 km von der Stadtmitte wurde beiderseits der Weichsel ein Ring von freistehenden Forts aufgebaut, welche sich gegenseitig mit ihrem Feuer unterstützen sollten. Der Bau dieser Befestigungen dauerte bis 1892; auch in den nächstfolgenden Jahren wurden noch Modernisierungsarbeiten geführt und die Zwischenräume zwischen den Forts zusätzlich verstärkt. Als Endeffekt dieser Arbeit wurden 7 Hauptforts (4 auf dem rechten und 3 auf dem linken Weichselufer), 6 Mittelforts, 1 große Batterie mit Unterkünten, 32 Infanterie-Unterkünten und 52 Hilfsunterkünten für Feldbatterien. Später wurden zusätzlich noch 3 Panzerbatterien und 3 offene Batterien mit Betongeschützständen errichtet. In diesem Zustand überdauerte die Festung bis zum Ersten Weltkrieg⁵⁶.

Der Ausbau der Thorer Befestigungen hatte einen großen Einfluß auch auf die Raumgestaltung der Stadt. Nach dem Abschluß dieser Arbeiten setzten sich die städtischen Befestigungen gewissermaßen aus zwei Ringen zusammen: dem inneren Ring, welcher der Walllinie aus dem Anfang des 19. Jh. folgte und der seine militärische Bedeutung allmählich verlor — und dem äußeren Ring, welcher die Stadt in einer Entfernung von 3–3,5 km umgab. Die zusätzliche Verschiebung des Festungsgürtels im Osten der Stadt gestattete es, in ihr Gebiet das Terrain zwischen der Neustadt, dem Bahnhof Thorn-Stadt und dem Grützmühlenteich (der bereits früher in 2 Festungsgräben umgestaltet wurde) einzuschließen. Zwar wurde ein bedeutender Teil dieses Terrains für die mit dem Militär verbundenen Bauten bestimmt (Kasernen, Garnisonskrankenhaus, Wohnungen für das Militär und die Garnisonkirche), es wurden hier jedoch auch Häuser für zivile Zwecke erbaut, die vor allem zwischen der Blücher- (Piaستowska) und der Friedrichstraße (Warszawska) sich befanden⁵⁷.

Die in den siebziger und achtziger Jahren des 19. Jh. geführten Befestigungsarbeiten haben viele daran Beschäftigte nicht nur nach Thorn, sondern auch nach Mocker herangezogen, welches damals eine selbständige und von Thorn unabhängige Gemeinde war. Bald aber brachte die bevölkerungsmäßige und räumliche Entwicklung der Stadt (die u.a. mit der Abschaffung einiger Beschränkungen, die aus dem Festungsstatus resultierten, verbunden war) es mit sich, daß die verwaltungsmäßige Sonderstellung Mockers als unnatürlich empfunden wurde. 1906 wurde ein Vertrag zwischen Thorn und Mocker unterzeichnet, wonach letzteres für 10 Jahre (als ein besonderer Wahlkreis) in die Stadt eingegliedert werden sollte. Dieser Vertrag galt seit dem 1. April 1906 (nach der Aufnahme des Schulzen und zweier anderer Personen aus Mocker in das städtische Magistratskollegium); seit dieser Zeit ist Mocker zu einem Bestandteil von Thorn geworden. Bald wurde in Mocker ein Meldebüro, ein Standesamt und eine Polizeidienststelle errichtet, sowie (1907) auch die ersten Kasernenbauten bei der Sömmeringstraße (Sobieskiego)⁵⁸.

In dieser Periode entwickelten sich die weiterhin außerhalb des inneren Festungsgürtels situierten Thorer Vorstädte vor allem entlang der Straßen nach Kulmsee (Chełmża), Schönsee (Kowalewo), Kulm (Chełmno), Bromberg (Bydgoszcz), sowie — auf dem anderen Weichselufer — nach Posen (Poznan). Einen bedeutenden Raum nahmen die militärischen Bauten und Grundstücke ein. Das hatte zur Folge, wie die dazwischenliegenden un bebauten Terrains und dürftige Verkehrsverbindungen es bezeugen, daß sie sich fast vollständig voneinander isoliert entwickelten. Auch ihre soziale Topographie war in der zweiten Hälfte des 19. Jh. bereits ziemlich differenziert.

Die hauptsächlich von Beamten und der Intelligenz bewohnte Bromberger Vorstadt wurde zum privilegierten Stadtteil: sie war gut geplant und ausgestattet, und hatte größere Grünflächen (einen großen Teil nahm der bereits 1822 gegründete Stadtpark ein). Anders sah nur der an der Weichsel gelegene Teil dieser Vorstadt aus, der Fischerweg (Rybaki), der noch seinen Charakter einer Fischer- und Arbeitersiedlung aufrechterhielt. Hier wohnten Personen, die beruflich mit dem Fluß und der 1888 in Betrieb genommenen Werft und dem Winterhafen verbunden waren. Die Kulmer Vorstadt war weiterhin durch die freistehende, unkoordinierte Bebauungsweise gekennzeichnet, die sich hauptsächlich entlang der Kulmer Chaussee (Szosa Chełmińska) konzentrierte. Einen Großteil davon nahmen, ähnlich wie in Mocker, die Gärten ein. Allmählich erlangte in diesen beiden Stadtteilen die Arbeiterbevölkerung das Übergewicht. Auch die Jakobsvorstadt, die entlang der Leibitscher Straße (Lubicka) entstanden war, wurde hauptsächlich von Arbeitern bewohnt. Eine Ausnahme bildeten auch hier die Gebiete unmittelbar an der Weichsel, die ebenfalls von Fischern besiedelt waren. Die Ansiedlung am linken Weichselufer entwickelte sich vor allem in Anlehnung an das Militär und an die Eisenbahn. Rodeck (Rudak) war hauptsächlich eine Kasernensiedlung, und Podgórz, welches damals noch nicht zu Thorn gehörte, wurde vorwiegend von Eisenbahnbeamten und -arbeitern besiedelt⁵⁹.

Aufgrund des Versailler Friedensvertrages kehrte Thorn 1920 zu Polen zurück. Die Stadt wurde zur Hauptstadt der Wojewodschaft Pommerellen und zum Sitz mehrerer wichtiger Dienststellen und Institutionen, u.a. der Landeshauptmannschaft Pommerellen, des Appellationsgerichts, des Bezirksgerichts, des Verwaltungsgerichts der Wojewodschaft, der Direktion des I. Bezirks der Binnenschifffahrt, des Bezirks-Korpskommandos Nr. VIII, der Pommerellischen Landwirtschaftskammer und vieler anderer Stellen. Die Verwaltungsfunktionen Thorns haben in einem bedeutenden Maße zum Bevölkerungswachstum und zu einer beschleunigten urbanistischen Entwicklung beigetragen.

Das Hauptorgan der Beschlußfassung der Stadt war der Stadtrat (der auch den Stadtpräsidenten wählte); das Vollzugsorgan war der Magistrat, der 1933 in Stadtverwaltung (Zarząd Miejski) umbenannt wurde.

Bald nach 1920 haben die neuen Stadtbehörden die Abschaffung des früheren inneren Festungsgürtels durchgeführt, um auf diese Weise die Vorstädte enger an das Zentrum zu binden. Dadurch wurde die nachfolgende Etappe ermöglicht, d.h. die bereits bestehenden, aber kein einheitliches Verkehrssystem bildenden Straßen untereinander zusammenwachsen zu lassen. Den ersten Effekt dieser Vorhaben bildete die Annäherung der Bromberger Vorstadt an das Stadtzentrum

durch den Bau einer neuen Verkehrsstraße mit der Straßenbahnlinie (ulica Chopina, 1939–1944: Kerstenstraße). Gleichzeitig wurde ein Teil der stadtnahen Festungswerke in Grünflächen und Plätze verwandelt. 1927 wurde es beschlossen, eine neue Brücke in Thorn über die Weichsel zu errichten. Zu ihrem Bau wurde das Material aus der Weichselbrücke in Münsterwalde (Opalenie) ausgenutzt (die von den Deutschen in den Jahren 1907–1910 erbaut wurde). Diese Arbeiten wurden 1932 abgeschlossen (die offizielle Eröffnung der Brücke mit einer Straßenbahnlinie erfolgte aber erst 1934), was die Verbindung Thorns mit Podgórz wesentlich verbesserte. Parallel mit dieser Investition wurden die Arbeiten bei der Verbindung der Stadtmitte mit der Jakobsvorstadt geführt. Das wurde durch den Bau einer neuen Straße (ebenfalls mit einer Straßenbahnlinie) erreicht (Traugutta), wodurch die Ulica Warszawska (frühere Friedrichstraße) mit der Szosa Lubicka (Leibitscher Straße) direkt verbunden wurde.

Seit 1928 ist in Thorn ein Durchbruch im Bau neuer öffentlicher Bauten zu beobachten, die in der Regel auf dem zentrumsnahen früheren Festungsterrain errichtet wurden. Bis 1933 wurden in der Stadt u.a. folgende Neubauten ausgeführt: Eisenbahnbezirksdirektion, Staatliche Forstdirektion, Landwirtschaftliche Bank, Landeshauptmannschaft, Krankenkasse, Autobus-Bahnhof. Unter anderen Bauten, die darüber hinaus in den dreißiger Jahren errichtet wurden, sind noch zu erwähnen: das Kloster und Gymnasium der Redemptoristen, das Vereinshaus bei der Ulica Mickiewicza (Mellienstr.), die Christus-König-Kirche in Mocker und die Gebäude des Rundfunksenders in Stawki (Stewken). Gleichzeitig entwickelte sich auch der Wohnungsbau, sowohl als Mehrfamilienwohnhausensembles (hauptsächlich in der Bromberger Vorstadt) und — was in allen Vorstädten zu beobachten war — als Einfamilienhäuser.

Die rasche Bebauung Thorns hat die Behörden veranlaßt, einen Plan der Raumbewirtschaftung der Stadt und der Modernisierung der bisherigen Verkehrsstraßen zu entwerfen. Eine derartige Bearbeitung, die in den dreißiger Jahren von Dipl.-Ing. Ignacy Tłoczek entworfen wurde, hat für mehrere Jahre die weiteren urbanistischen Arbeiten ausgerichtet. Eine unmittelbare Folge der durchgeführten Studien war der Bau der 700-Jahrfeier-Allee (Aleja 700-lecia) und der sog. altstädtischen Umgehungsstraße an der West- und Nordgrenze der Stadtmitte. Es wurden auch vier Häuser an der Verlängerung der Ulica Różana (Windstr.) durchbrochen, was den Verkehr zwischen der Bromberger Vorstadt und dem Stadtzentrum noch zusätzlich erleichterte. Die am Ende der zwanziger und zu Beginn der dreißiger Jahre in Gang gesetzte Bautätigkeit dauerte in Thorn ununterbrochen bis zum Zweiten Weltkrieg.

Die in dieser Zeit vollzogenen urbanistischen Umwandlungen wurden von der Ausdehnung des Stadtgebiets begleitet. Im Jahre 1936 wurde ein Teil von Klein-Nessau (Nieszawka) und in den Jahren 1936–1938 Podgórz, Stewken (Stawki) und Rodeck (Rudak), sowie ein Teil des Dorfes Rosenberg (Różankowo) und Wrzosey (Weißhof) eingemeindet (Podgórz verlor das Stadtrecht im Dezember 1936). Nach Daten von 1939 umfaßte das Territorium Thorns insgesamt 5959,93 ha. Der Stadt gehörten auch, obwohl sie nicht eingegliedert wurden, die Stadtgüter mit einer Fläche von 5626,35 ha. Bedeutende Flächen nahm weiterhin auch die Thorner Festung ein, deren militärische Bedeutung jedoch ständig sank, was mit der Entwicklung der Militärtechnik verbunden war: die in gutem Zustande erhaltenen Forts dienten vorwiegend als Lagerstätten und Kasernen. Alle diese Umwandlungen wurden von dem systematischen Wachstum der Bevölkerungszahl Thorns begleitet, die von: 37.356 im Jahre 1920 auf 78.768 im Jahr 1939 gestiegen war⁶⁰.

Der Ausbruch des Krieges hat die blühende Entwicklung der Stadt unterbrochen. Die sich zurückziehenden polnischen Truppen haben am 7. September 1939 beide Weichselbrücken gesprengt. Am selben Tage wurde die Stadt von deutschen Truppen besetzt. Die Kampfhandlungen haben in der Stadt keine größeren Zerstörungen ihrer Bausubstanz mit sich gebracht. Die von den Okkupanten geführte Germanisierungs- und Ausrottungspolitik gegenüber der polnischen Bevölkerung hat jedoch einen starken Rückgang der Einwohnerzahl in Thorn bewirkt. Nach der Volkszählung vom Dezember 1940 gab es damals in Thorn 54 866 Polen und 7180 Volksdeutsche (zusammen 62 046 Personen)⁶¹.

Während der Okkupation wurde die Bautätigkeit in Thorn auf ein Minimum reduziert. Die beiden Weichselufer wurden mit einer provisorischen Holzbrücke verbunden. Gemäß den Erfordernissen der Kriegführung wurde der örtliche Bahnknoten erweitert: der Güterbahnhof in Podgórz wurde ausgebaut, in Schlüsselmühle (Kluczyki) wurde ein großer Lokomotivschuppen, ein Wasserturm und eine kleine Wohnsiedlung aufgebaut. 1943 wurde der Mühlenkomplex in Mocker (bei der Lindenstraße = Ulica Kościuszki) erweitert. Der vor dem Kriege begonnene Bau eines neuen Gaswerks in der Leibitscher Straße (Lubicka) wurde zu Ende geführt. In der Bromberger Vorstadt wurde der Flugplatz für Kriegszwecke ausgebaut und bei der Ulica Fałata (1939–1944: Sudetenstr.) ein kleiner Komplex einstöckiger Wohnhäuser errichtet⁶².

Am 1. Februar 1945 wurde die Stadt befreit. Glücklicherweise hat sie keine großen Zerstörungen erlitten. Die sich zurückziehenden deutschen Truppen haben jedoch beide Weichselbrücken gesprengt, den Hauptbahnhof und die Post beschädigt, sowie einige Kommunaleinrichtungen zerstört. Infolge der Explosion eines Munitionszuges hat auch ein Teil der Gebäude in Podgórz Schaden erlitten (u.a. die Brauerei).

In der Bromberger Vorstadt wurden die Bauten und Einrichtungen des Flughafens gesprengt.

In den ersten Jahren nach der Befreiung erlebte die Stadt einen merklichen Entwicklungsrückgang. Thorn hat seinen Rang als ein Verwaltungszentrum eingebüßt und an Bromberg abtreten müssen (welches zur Hauptstadt der neuen Wojewodschaft wurde). Infolgedessen ging ein stadtbildender Faktor verloren, der durch den Handel und die Produktion nicht ausgeglichen werden konnte. Der einzige positive Faktor, welcher mit der Zeit dazu beitrug, daß die Stadt zu einem überregionalen Zentrum der Wissenschaft und Kultur geworden ist, war die Entstehung der am 24. August 1945 ins Leben gerufenen Nicolaus Copernicus Universität. Im allgemeinen war demnach das erste Nachkriegsjahrzehnt wegen der industriellen Unterentwicklung und der Stagnation im Bauwesen für Thorn nicht günstig. Die Bauarbeiten der damaligen Zeit beschränkten sich auf die Behebung der Zerstörungen und auf den Wiederaufbau der Brücken und des Bahnhofs⁶³.

Eine Wandlung in dieser Situation ist erst beim Ende der fünfziger Jahre zu vermerken, als größere finanzielle Mittel für den Ausbau und die Modernisierung der bereits bestehenden Betriebe, wie u.a. „Polchem“, „Bumator“ (Maschinen- und Kesselfabrik), „Kopernik“ (Süßwaren), „Tofama“ (Maschinen), „Atra“ (Chemie), „Toral“ (Elektronik) und „Spomasz“ (Maschinen) zugewiesen wurden und nachher der Bau von neuen Betrieben beschlossen wurde, wie PZWANN (Niederspannungsapparate), Großkühlung, Verbandmaterial und die Erweiterung der bereits in den sechziger Jahren in Betrieb genommenen Fabriken, wie „Torpo“ (Bekleidung, 1963), „Elana“ (Kunstfasern, 1964), „Merinotex“ (Kunstfaserspinnerei, 1965) und „Towimor“ (Schiffsausstattung 1966).

Als Resultat wurde die Industrie seit den sechziger Jahren zum wichtigsten stadtbildenden Faktor in der Entwicklung Thorns. Damit wurde sowohl das Bevölkerungswachstum, als auch die räumliche Entwicklung betroffen. Im Jahre 1946 hatte Thorn nur 68.060 Einwohner (14.000 weniger als 1939), 1950 über 80.000, 1955 — 91.800, und 1961 wurde bereits 100.000 überschritten. Dieses verhältnismäßig rasche Wachstum der Bevölkerungszahl, der aus der Erweiterung der alten und dem Bau neuer Betriebe resultierte, war mit einer Nachfrage für neue Terrains für Wohnungs-, Kommunal- und Industrieinvestitionen verbunden. Das war der Grund, daß in den Jahren 1951–1958 zu Thorn Wrzosey (Weißhof), ein Teil von Barbarka (Barbarken), Rubinkowo (Bachau), sowie Rudak (Rodeck), Stawki (Stewken) und teilweise Czerniewice (Czernewitz) mit einem Teil der Gemeinde Ołtoczyn (Ottlotschin) eingegliedert wurden. Nach diesen Regelungen vergrößerte sich die Fläche der Stadt von 59 qkm in 1946 auf 94 qkm am Ende der fünfziger Jahre. In dieser Periode wurde auch mit dem Bau neuer Wohnsiedlungen begonnen, zunächst auf den Gebieten der früheren Festungswerke (im Raum der Straßen: Przy Kaszowniku, Kraszewskiego, Reja, Chrobrego = frühere: Grützmühlenweg, Mackensenstr., Ulanenstr., Frh. vom Steinstr.) und neulich vor allem in Rubinkowo und in dem neuen Universitäts-Campus in Bielany (Neuweißhof).

Infolge dieser Investitionen ist es in den letzten Jahren in Thorn zu weitgehenden Umwandlungen in seinen funktionellen und räumlichen Strukturen gekommen, die zu einer weiteren Entwicklung der Stadt geführt haben. Im Jahre 1980 umfaßte Thorn bereits 115,7 qkm Fläche, und hatte 174.400 Einwohner. Am 30. Juni 1991 hat die Bevölkerungszahl 202.360 erreicht (107.665 Frauen, 94.695 Männer). In dieser Zeit bildeten die bewirtschafteten Grundstücke 40,8% der Fläche Thorns (zumindest 10,84 qkm umfaßten die Wohnhäuser, 8,55 qkm Industriebetriebe und Lagerhäuser); 59,2% der Fläche waren Terrains, auf denen nicht investiert wurde. Thorn ist zu einem wichtigen Industriezentrum, zu einem bedeutenden Verkehrsknoten und zu einem Mittelpunkt der Wissenschaft, sowie zu einem Zentrum des Fremdenverkehrs geworden. Nachdem es 1975 wieder zum Sitz einer Wojewodschaft wurde, ist es auch zu einem regionalen Dienstleistungs- und Verwaltungszentrum geworden. Zum Charakteristikum der Stadt wurde die Konzentrierung ihrer Industrie im Grunde in Haupt-Industrie- und Magazin-Komplexen (wo etwa 80% des gesamten Potentials zusammengebracht wurde), und zwar im Nordosten (Jakobsvorstadt, Mocker, „Elana“ und Grębocin = Gramtschen); im westlichen Industrie- und Hafenkomples, und im Süden, wo sich die Industrie- und Magazin-gruppierungen in Rudak (Rodeck) und um die Ulica Poznańska (Posener Str.) befinden⁶⁴.

In dem vorliegenden Atlas haben sich die Herausgeber entschlossen, einige nach ihrer Meinung interessantesten Karten und Pläne aus der Vergangenheit Thorns zu veröffentlichen. Diese Stadt gehört glücklicherweise zu denjenigen, deren reichhaltige Kartographie sich bis heute in einem verhältnismäßig guten Zustande erhalten hat. Dazu hat sowohl die große politische und wirtschaftliche Rolle Thorns, als auch seine militärische Bedeutung beigetragen. Besonders hat der letztere Faktor einen großen Einfluß darauf gehabt, daß noch heutzutage eine ansehnliche Menge Thorner kartographischer Denkmäler, die vor allem im Zusammenhang mit den Kriegshandlungen entstanden waren, in verschiedensten europäischen Sammlungen zu finden ist (Berlin, Paris, St. Petersburg, Stockholm, Wien usw.).

In dieser Publikation mußten wir uns auf die Darstellung von nur einigen Plänen, Karten und Zeichnungen beschränken, welche die

- ³⁸ AP Toruń, Katalog II, I 2, S. 182; A. Tomczak, *Cartographiae Thorunensis Exempla*, Toruń 1979, S. 7; J. Stankiewicz, *Twierdza...*, S. 45–47; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 70.
- ³⁹ Z. H. Nowak, *Iconographiae Torunensis anno MDCLVI quinque exempla*, Toruń 1980, S. 7 f.; Z. Kruszelnicki, *Toruń...*, S. 31; J. Stankiewicz, *Twierdza...*, S. 51 f.; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 71.
- ⁴⁰ Ausführlicher darüber T. Nowak, *Oblężenie Torunia w roku 1658* [Die Belagerung Thorns 1658], Toruń 1936.
- ⁴¹ J. Stankiewicz, *Twierdza...*, S. 55; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 72; S. Cackowski, *W czasach...*, S. 212.
- ⁴² J. Stankiewicz, *Twierdza...*, S. 57; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 72.
- ⁴³ A. Tomczak, *Źródła kartograficzne do oblężenia przez Szwedów Torunia w 1703 roku* [Kartographische Quellen zur schwedischen Belagerung Thorns 1703], Zap. Hist., Bd. 47, 1982, H. 4, S. 227–238; J. Stankiewicz, *Twierdza...*, S. 62; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 73–75; Z. Kruszelnicki, *Toruń...*, S. 56 f.
- ⁴⁴ J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe miasta Torunia w XVIII wieku* [Studien zur Bildung der kapitalistischen Ordnung in Thorn. Gewerbeverhältnisse der Stadt Thorn im 18. Jh.], Toruń 1960, S. 42; B. Dybaś, *Mokre...*, S. 10.
- ⁴⁵ J. Wojtowicz, *Studia nad...*, S. 84 f.
- ⁴⁶ J. Wojtowicz, *Studia nad...*, S. 106; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 77.
- ⁴⁷ K. Ciesielska, *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793–1919* [Die Verfassung und Organisation der Behörden und der Kanzlei der Stadt Thorn 1793–1919], Warszawa 1972; S. Cackowski, *Pierwszy okres zaboru pruskiego i Księstwo Warszawskie (1793–1815)* [Die erste Periode der preußischen Teilungszeit und das Großherzogtum Warschau, 1793–1815], [in:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, S. 301 f.
- ⁴⁸ K. Ciesielska, *Ustrój...*, S. 36 f.
- ⁴⁹ J. Staszewski, *Dzieje wojenne Torunia od roku 1794 do 1815* [Kriegsgeschichte Thorns 1794–1815], [Separatdruck aus:] *Dzieje Torunia...*, S. 10 f.; S. Cackowski, *Pierwszy...*, S. 315; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 79; Z. Kruszelnicki, *Toruń...*, S. 95.
- ⁵⁰ J. Stankiewicz, *Twierdza Toruń (część II)* [Festung Thorn, Teil II], Zap. Hist., Bd. 38, 1973, H. 1, S. 31 f.; S. Cackowski, *Pierwszy...*, S. 314 f.; A. Nieuważny, *Dramat toruńskich przedmieść* [Das Drama der Thorner Vorstädte], *Nowości*, 1993, Nr. 12.
- ⁵¹ K. Ciesielska, *Ustrój...*, S. 49 f.
- ⁵² J. Stankiewicz, *Twierdza... (cz. II)*, S. 48–49.
- ⁵³ Z. Kruszelnicki, *Toruń...*, S. 17 f.; J. Stankiewicz, *Twierdza... (cz. II)*, S. 85 f.; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 79 f.
- ⁵⁴ K. Wajda, *Pod ponownym panowaniem pruskim (1815–1920)* [Erneut unter preussischer Herrschaft, 1815–1920], [in:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, S. 330 f.; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 80.
- ⁵⁵ K. Wajda, *Pod ponownym...*, S. 335; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 81.
- ⁵⁶ K. Biskup, L. Narebski, W. Rutkowski, *Forty toruńskie* [Thorner Forts], Toruń 1975, S. 5–6; K. Wajda, *Pod ponownym...*, S. 356–357.
- ⁵⁷ M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 81–82; K. Wajda, *Pod ponownym...*, S. 357.
- ⁵⁸ B. Dybaś, *Mokre...*, S. 4, 21.
- ⁵⁹ M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 86; K. Wajda, *Pod ponownym...*, S. 368.
- ⁶⁰ M. Wojciechowski, *W czasach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)* [In der Zeit der Zweiten Polnischen Republik, 1920–1939], [in:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, S. 426–431; R. Sudziński, *Toruń. Portret miasta* [Thorn. Das Porträt einer Stadt], Warszawa 1988, S. 26–27; B. Dybaś, *Toruńska przeprawa i mosty na Wiśle* [Die Thorner Weichselübersetzung und die Weichselbrücken], Toruń 1989, S. 29–34; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 88–89; K. Gregorkiewicz, *Toruń...*, S. 20–22.
- ⁶¹ J. Sziling, *W okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)* [In der Zeit der nationalsozialistischen deutschen Besatzung, 1939–1945], [in:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, S. 502.
- ⁶² M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 89–90; R. Sudziński, *Toruń...*, S. 28; K. Gregorkiewicz, *Toruń...*, S. 23.
- ⁶³ R. Sudziński, *W Polsce Ludowej (1945–1975)* [In der Volksrepublik Polen, 1945–1975], [in:] *Toruń dawny i dzisiejszy...*, S. 331 f.; M. Gąsiorowska, E. Gąsiorowski, *Toruń...*, S. 90; K. Gregorkiewicz, *Toruń...*, S. 24.
- ⁶⁴ R. Sudziński, *W Polsce...*, S. 564 f.; ders., *Toruń...*, S. 30 f.; K. Gregorkiewicz, *Toruń...*, S. 28 f.; *Toruń 1992. Daty, fakty, liczby...*

WSKAZÓWKI BIBLIOGRAFICZNE DO HISTORII MIASTA TORUNIA

HINWEISE ZUM SCHRIFTTUM ÜBER DIE GESCHICHTE DER STADT THORN

1. Bibliografie — Przegląd badań

Bibliographien — Forschungsberichte

Baranowski H., *Bibliografia miasta Torunia*, Warszawa–Poznań 1972 (tom II, obejmujący wydawnictwa z lat 1972–1993, w druku).
Bibliographie der Geschichte von Ost- und Westpreußen, bearb. von E. Wermke, Bd. I, Königsberg 1933, Bd. II, Aalen 1964, Bd. III, Bonn 1974, Bd. IV, Marburg 1978.
Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego, opr. H. Baranowski, H. Chojnacki; później: *Bibliografia historii Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz krajów regionu Bałtyku*, opr. H. Baranowski, Zap. Hist., od (seit) 1958; od (seit) 1992 z (mit) U. Zaborską.
Bibliographie zur Städtegeschichte Deutschlands, hrsg. von E. Keyser, Köln–Wien 1969.
Bibliographie zur deutschen historischen Städteforschung, bearb. von B. Schröder, H. Stöb, Bd. I, Köln–Wien 1986.

2. Czasopisma

Zeitschriften

Beiträge zur Geschichte Westpreußens, Nr. 1–12: 1967–1991.
Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn, H. 1–47: 1878–1939.
Rocznik Toruński, t. 1–22: 1966–1994.
Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu; od 1955 r.: Zapiski Historyczne, t. 1–60: 1908–1995.
Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins, H. 1–76: 1880–1941.

3. Wydawnictwa źródłowe

Quellenwerke

Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz–Biskupowa, Toruń 1964.
Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450), wyd. K. Ciesielska, Warszawa–Poznań 1973.
Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456), wyd. K. Ciesielska, J. Tandecki, część pierwsza (1428–1443), Toruń 1992; część druga (1444–1456), Toruń 1993.
Księga Theudenkusa, wyd. L. Koczy, Toruń 1937.
Księga żołdu Związku Pruskiego z okresu wojny trzynastoletniej 1454–1466, wyd. A. Czacharowski, Toruń 1969.
Liber scabinorum Veteris Civitatis Thoruniensis 1363–1428, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936.
Miscellanea źródłowe do historii kultury i sztuki Torunia, opr. B. Dybaś, M. Farbiszewski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.
Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII w., wyd. B. Dybaś, J. Tandecki, M. Farbiszewski, Warszawa–Toruń 1990.
Tabliczki woskowe miasta Torunia ok. 1350 — I poł. XVI w., wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa–Poznań–Toruń 1980.
Thorner Denkwürdigkeiten von 1345–1547, hrsg. von A. Voigt, MCV, Bd. 13: 1904.

4. Ogólne opracowania historii miasta

Städtische Gesamtgeschichte

Biskup M., *Historia Torunia*, t. 2, cz. 1: *U schyłku średniowiecza i w początkach odrodzenia (1454–1548)*, Toruń 1992.
Dzieje Torunia, red. K. Tymieniecki, Toruń 1933.
Gąsiorowski M. i E., *Toruń*, Warszawa 1963.
Heuer R., *Siebenhundert Jahre Thorn 1231–1931*, Danzig 1931.
Historia Torunia, t. 2, cz. II: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548–1660)*, red. M. Biskup, Toruń 1994.
Kestner E., *Beiträge zur Geschichte der Stadt Thorn*, Thorn 1882.
Praetorius K. G., *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes*, Thorn 1831.
Remer J., *Toruń. Historia — ludzie — sztuka*, Toruń 1962 i 1965.
Rymaszewski B., *Toruń w czasach Kopernika. Urbanistyka — architektura — sztuka*, wydanie trzecie poprawione, Toruń 1993.
Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1983.
Wernicke J. E., *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, Bd. I–II, Thorn 1842.

5. Historia budownictwa i przestrzeń miejska

Baugeschichte und Stadtraum

Biskup M., Narębski L., Rutkowski W., *Forty toruńskie*, Toruń 1975.
Czacharowski A., *Początki „Nowych Miast” w państwie krzyżackim*, [w:] *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach*, Warszawa 1991.
Frycz J., *Zamek krzyżacki w Toruniu*, Rocznik Muzeum w Toruniu, t. 1: 1963, z. 3.
Frycz J., *Gotycka architektura Torunia*, [w:] *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233–1815*, Warszawa–Poznań–Toruń 1986.
Gąsiorowski E., *Toruńska kamienica mieszczańska*, Zeszyty Naukowe UMK, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo I, Toruń 1966.
Gąsiorowski E., *Ratusz staromiejski w Toruniu w okresie średniowiecza*, Toruń 1971.
Gregorkiewicz K., *Toruń. Przestrzenny rozwój miasta*, Toruń 1983.
Kruszelnicki Z., *Toruń nie istniejący*, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.
Kwiatkowska E., *Rozwój przestrzenny Torunia*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Geografia X, Toruń 1973.
Nawrocki Z., *Układ przestrzenny trzynastowiecznego Torunia*, [w:] *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233–1815*, Warszawa–Poznań–Toruń 1986.
Nowak Z. H., *Neustadtgründungen des Deutschen Ordens in Preußen. Entstehung, Verhältnisse zu den Altstädten, Ende der Eigenständigkeit*, [w:] *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Orden zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*, Marburg 1993 (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 44).
Pilecka E., *Piętnastowieczna architektura kościoła św. Jana w Toruniu*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo XI, Toruń 1987.

Stankiewicz J., *Twierdza Toruń (część pierwsza)*, Zap. Hist., t. 37: 1972, z. 4; (część druga), Zap. Hist., t. 38: 1973, z. 1; (część trzecia), Zap. Hist., t. 38: 1973, z. 4.
Stankiewicz J., Biskup M., *Twierdza Toruń (część czwarta)*, Zap. Hist., t. 43: 1978, z. 4.
Tomczak E., *Twierdza Toruń*, Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. 12: 1966.
Zobolewicz J., *Rozplanowanie Starego Miasta Torunia w świetle analizy metrologicznej*, Rocznik Toruński, t. 10: 1975.

6. Historia społeczno-gospodarcza

Sozial- und Wirtschaftsgeschichte

Ahnsehl K., *Thorns Seehandel und Kaufmannschaft um 1370*, Marburg 1961.
Czacharowski A., *Ze studiów nad strukturą społeczną mieszczaństwa toruńskiego na przełomie XIV/XV wieku*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia IX, Toruń 1973.
Czacharowski A., *Zagadnienia socjotopografii późnośredniowiecznego Torunia*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. A. Gieysztor, T. Rostanowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1976.
Czarciński I., *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*, Toruń 1993.
Herbst S., *Toruńskie cechy rzemieślnicze*, Toruń 1933.
Hosowski S., *Z dziejów handlu zbożowego w Toruniu 1760–1860*, RDSG, t. 11: 1949.
Jasiński T., *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982.
Magdański M., *Organizacja kupiectwa i handlu toruńskiego do roku 1403*, Toruń 1939.
Mienicki H., *Struktura zawodowa ludności Torunia w 1825 r.*, Zap. Hist., t. 32: 1967, z. 3.
Nieuważny A., *Przemarsze wojsk przez Toruń i garnizon toruński w epoce napoleońskiej*, Rocznik Toruński, t. 22: 1994.
Oesterreich H., *Die Handelswege Thorns im Mittelalter*, Danzig 1890.
Przybyszewski K., *Przemysł w Toruniu w latach 1920–1939*, Rocznik Toruński, t. 8: 1973.
Przybyszewski K., *Toruń w latach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939). Społeczeństwo i gospodarka*, Toruń 1994.
Sudziński R., *Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920–1975*, Toruń 1993.
Tandecki J., *Kancelarie toruńskich korporacji rzemieślniczych w okresie staropolskim*, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.
Wojtowicz J., *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe Torunia w XVIII wieku*, Toruń 1960.

7. Historia sztuki, kultury i kościoła

Kunst-Kultur-Kirchengeschichte

Chmarzyński G., *Toruń dawny i dzisiejszy*, Toruń 1933.
Chmarzyński G., *Sztuka w Toruniu. Zarys dziejów*, [w:] *Dzieje Torunia*, red. K. Tymieniecki, Toruń 1933.
Fankidejski J., *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880.
Gąsiorowski E., *Ratusz Staromiejski w Toruniu*, Warszawa 1977.
Glemma T., *Stosunki kościelne w Toruniu w stuleciu XVI i XVII na tle dziejów kościelnych Prus Królewskich*, Toruń 1934.
Heise J., *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. VII: *Stadt Thorn*, Danzig 1889.
Jasiński T., *Początki klasztoru dominikańskiego w Toruniu*, Zap. Hist., t. 54: 1989, z. 4.
Salmonowicz S., *Toruńskie Gimnazjum Akademickie w latach 1681–1817. Studium z dziejów nauki i oświaty*, Toruń 1973.
Schmid B., *Bau- und Kunstdenkmäler der Ordenszeit in Preussen, Marienburg 1939*.
Steinbrecht C., *Thorn im Mittelalter. Ein Beitrag zur Baukunst des Deutschen Ritterordens*, Berlin 1885.
Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233–1815, red. J. Poklewski, Warszawa–Poznań–Toruń 1986.
Tandecki J., *Założenie i początki klasztoru franciszkanów toruńskich w XIII–XIV w.*, Zap. Hist., t. 54: 1989, z. 4.

8. Historia prawa i administracji

Rechts- und Verwaltungsgeschichte

Ciesielska K., *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793–1919*, Warszawa 1972.
Kamińska K., *Sądownictwo miasta Torunia do połowy XVII wieku na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski*, Warszawa–Poznań–Toruń 1980.
Kamińska K., *Prawo chełmińskie w Toruniu (1233–1793)*, [w:] *Studia Culmensia Historico-Juridica. Księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 2, Toruń 1988.
Piskorska H., *Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do 1793 r.*, Toruń 1956.
Semrau A., *Katalog der Geschlechter der Schöffenbank und des Ratsstuhles in der Altstadt Thorn 1233–1602*, MCV, H. 46: 1938.
Tandecki J., *Średniowieczne księgi wielkich miast pruskich jako źródła historyczne i zabytki kultury mieszczańskiej. (Organizacja władz, zachowane archiwalia, działalność kancelarii)*, Warszawa–Toruń 1990.

9. Kartografia

Kartographie

Keyser E., *Verzeichniss der ost- und westpreussischen Stadtpläne*, Königsberg 1929; uzupełnienie: *Altpreussische Forschungen*, Bd. 8: 1931.
Kruszelnicki Z., *Dawne widoki Torunia*, [w:] *Studia pomorskie*, t. 2, Wrocław 1957.
Nowak Z. H., *Iconographiae Torunensis anno MDCLVI quinque exempla*, Toruń 1980.
Piskorska H., *Zbiory kartograficzne Archiwum miasta Torunia*, Toruń 1938.
Tomczak A., *Cartographiae Torunensis Exempla*, Toruń 1979.
Tomczak A., *O najdawniejszych planach miasta Torunia*, Zap. Hist., t. 45: 1980, z. 3.
Tomczak A., *Plany Torunia z czasów Księstwa Warszawskiego (1807–1815)*, Zap. Hist., t. 38: 1973.
Tomczak A., *Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przełomu XVIII i XIX wieku*, Acta Universitatis Nicolai Copernici, Historia IX, Toruń 1973.
Tomczak A., *Źródła kartograficzne do oblężenia przez Szwedów Torunia w 1703 roku*, Zap. Hist., t. 47: 1982, z. 4.
Tomczak A., *Zapomniany widok Torunia z końca XVI wieku*, Rocznik Toruński, t. 18: 1988.
Toruń. Dawne widoki miasta. Katalog wystawy, Muzeum Okręgowe w Toruniu 1994.

OPIS PLANÓW I REPRODUKCJI

1. Toruń. Plan miasta z 1816–1829 r.

Kompilacja na podstawie planów: 1. *Plan von der Königlichen Westpreussischen Stadt Thorn speciell aufgenommen im Jahre 1816 durch die Conducteure Staudi und Gruetzmacher*, AP Toruń, Kart. 292 T. 471, skala 200 prętów reńskich — 29,5 cm. 2. *Karte von denen wehrend der Belagerung und durch Ausdehnung der Festungswercke beschadigten Vorstädte von Thorn. I. Abtheilung des sogenannten Fischer Quartier die St. Georgen und Culmer Vorstadt und einen Theil des Dorfs Mocker betreffend [...] 25 März speziell [...] vermessen durch [Heuer?]*. Drugi egz. tegoż planu ma dopisek: „Nach der Verhandlung vom 10 Junius 1829 sind die neuen Rayonlinien eingetragen. Thorn, den 29 October 1829, From Major und Ingenieur des Platzes”; AP Toruń, Kart. 310 Nr. 676 i Nr 578. 3. *Brouilon Karte von den zerstorten Vorstaedten der Stadt und Festung Thorn. II-er Abschnitt enthaltend die St. Catharinen und St. Jacobs Vorstadt, nebst einem Theile des Weinberges und des Dorfes Mocker [...] vermessen im Maerz und April 1816 durch Heuer. Festungs Werke der Stadt Thorn. Die Rayons sind nach der Verhandlung vom 10-ten Juni 1829 eingezeichnet*. Skala 1 : 2500.

2. Toruń. Rozwój przestrzenny miasta, XIII–XX w.

Skala: 1:25 000 i 1:5000.

3. Toruń. Okolice miasta, 1796–1802 r.

Fragment *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Littauen und West Preussen nebst dem Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preussisch. Staatsministers Freyherrn von Schroetter. In den Jahren von 1796–1802. Jäck scripsit et sculpsit*, Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. N 8° N 9798, skala: 1 : 50 000.

4. Toruń. Okolice miasta, 1893 r.

Fragment mapy topograficznej, Zbiory Instytutu Geografii UMK, bez sygn., skala: 1 : 25 000.

5. Dobra ziemskie należące do Torunia w 1792 r.

Druk wielobarwny, papier, wymiary 61,5 × 58,5 cm, AP Toruń, Kart. 542 T. 326, skala: 1 : 100 000.

Tytuł: *Kreis Thorn im Regierungs Bezirke Marienwerder. Herausgegeben von der kartogr. Abtheilung der Koenigl. — Preuss. Landesaufnahme 1879. Neue Ausgabe 1892.*

Reprodukcje: nie publikowany.

6. Plan wsi Przysiek z 1601 r.

Rysunek wielobarwny, pergamin, wymiary: 77,5 × 56 cm, AP Toruń, Kart. 814 T. 391.

Autor: Friedrich Berndt, mierniczy gdański.

Reprodukcja: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne Archiwum m. Torunia*, Toruń 1938, s. 110.

7. Toruń. Plan miasta z 1631 r.

Rysunek wielobarwny, pergamin, wymiary 58 × 34,5 cm, Krigsarkivet Stockholm, Tyskland, Thorn 1, skala: 70 Rutten — 7,5 cm.

Autor: nieznany.

Tytuł: *Abriss und eigentliche Verzeichnüss der Stadt Thoren im Preussen wie dieselbe zu dieser Zeit ist angefangen zu fortificiren und auch so weitt mitt Wahlung umgeben als die Ichonographia des Werckes hierinen andeutet. Alles nach der Culmischen Rutten abgemessen und hierinen transferiret werden. Anno 1631.*

Reprodukcje: A. Tomczak, *Kępa Bazarowa na Wiśle w Toruniu w świetle badań geomorfologicznych oraz archiwalnych materiałów kartograficznych*, Toruń 1971, s. 30; A. Tomczak, *Cartographiae Torunensis Exempla*, Toruń 1979, il. 2.

8. Toruń. Plan–widok perspektywiczny z 1641 r.

Luźny miedzioryt kolorowany, papier, wymiary 32,5 × 21 cm, AP Toruń, Kart. 268 T. 94.

Autor: Mateusz Merian.

Tytuł: *Thorunium. Thoren.*

Oryginał stanowił ilustrację kilku dzieł, poczynając od: 1. *Johan. Angelii a Werdenhagen I. C. C. de rebus publicis hanseaticis Tractatus, Cum Urbium eorum Iconismis, Descriptionibus, tabulis Geographicis et nauticis, nec non Inductione generali Rom. Imper. Germ. noviter auctus et revisus, Francofurti apud Math. Merianum [1641]* (w spisie ilustracji kolejny numer 100). 2. *M[artini] Z[eilleri] Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae das ist Beschreibung der vornemsten und bekentesten Städte und Plätze in dem Hochlöblichsten Churfürsten und March Brandenburg und dem Hertzogtum Pommern zusamt einem doppelten Anhang, vom Lande Preussen und*

Pommerellen von Lifflande unnd Selbige berufenisten Orten. An Drück gegeben unnd Verlegt durch Mathaei Merian Seel, Erben 1652.

Reprodukcja: Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki Torunia*, [w:] *Studia Pomorskie*, t. 2, Wrocław 1957, s. 352.

9. Toruń. Plan miasta z 1793 r.

Rysunek wielobarwny, papier podklejony płótnem, wymiary 63,5 × 43 cm, AP Toruń, Kart. 283 T. 471, skala: 1200 krok. — 15,7 cm.

Autor: kapitan von Douglas z regimentu pruskiego.

Tytuł: *Specialer Plan Der Königlich West-Preussischen an der Weichsel liegenden Handlungs Stadt und Festung Thorn, nebst ihrer umliegenden Gegend aufgenommen im Jahre 1793.*

Reprodukcja: A. Tomczak, *Cartographiae...*, il. nr 6; *Toruń. Dawne widoki miasta. Katalog wystawy*, Toruń 1994, il. 37.

10. Toruń. Plan miasta z 1816 r.

Rysunek wielobarwny, papier podklejony płótnem, wymiary 100 × 86 cm, AP Toruń, Kart. 292 T. 471, skala: 200 prętów reńskich — 29,5 cm.

Autorzy: Staudi i Gruetzmacher.

Tytuł: *Plan von der Königlichen Westpreussischen Stadt Thorn speciell aufgenommen im Jahre 1816 durch die Conducteure Staudi und Gruetzmacher.*

Reprodukcja: *Toruń. Dawne widoki...*, il. 42.

11. Toruń. Plan miasta z lat 1873–1877

Rysunek wielobarwny, papier podklejony płótnem, wymiary 104 × 156 cm, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin–Dahlem, bez sygn., skala: 1 : 2000.

Autor: nieznany.

Reprodukcja: nie publikowany.

12. Toruń. Plan miasta z 1911 r.

Druk barwny, papier, wymiary 36 × 27 cm, AP Toruń, Kart. 308 T. 262.

Autor: Lith. Anst. Ferd. Borst, Würzburg.

Tytuł: *Thorn.*

Reprodukcja: *Toruń. Dawne widoki...*, il. 55.

13. Widok Torunia od północy, po 1756 r.

Olej na płótnie, wymiary 45 × 119 cm, Muzeum Okręgowe w Toruniu, SN/66/MT.

Autor: nieznany.

Reprodukcja: *Toruń. Dawne widoki...*, il. 33.

14. Widok Torunia od południa, 2 połowa XVIII w.

Olej na drewnie, wymiary 55 × 184 cm, Muzeum Okręgowe w Toruniu, MT/M/142.

Autor: Karl Hemmerlein, 1944 r., na podstawie zaginionego, anonimowego oryginału z 2 połowy XVIII w.

Reprodukcja: *Toruń. Dawne widoki miasta...*, il. 34.

15. Dwór Artusa w Toruniu w połowie XVIII w.

Rysunek wielobarwny, papier, wymiary 24 × 38 cm, AP Toruń, Kart. 427 T. 143.

Autor: nieznany, na podstawie rysunku J. F. Steinera.

Reprodukcje: nie publikowany.

16. Toruń. Domy po wschodniej stronie ul. Żeglarskiej (po między ul. Szeroką a kościołem św.św. Janów), 1783 r.

Rysunek wielobarwny tuszem, papier, wymiary 64 × 24,5 cm, AP Toruń, Kart. 401 T. 187.

Autor: Schreiber.

Reprodukcje: *Toruń. Dawne widoki miasta...*, il. 169.

17. Toruń. Plan miasta z 1995 r.

Skala 1 : 20 000.

18. Toruń. Z „lotu ptaka”, 1993

Autor: Wiesław Stępień, ze zbiorów Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Toruniu.

BESCHREIBUNG DER PLÄNE UND REPRODUKTIONEN

1. Thorn. Stadtplan um 1816–1829

Eine Kompilation aufgrund der Pläne: 1. *Plan von der Königlichen Westpreussischen Stadt Thorn speciell aufgenommen im Jahre 1816 durch die Conducteure Staudi und Gruetzmacher*, AP Toruń [Staatsarchiv Thorn], Kart. 292 T. 471, Maßstab: 200 reihnländische decimal Ruten — 29,5 cm. 2. *Karte von denen wehrend der Belagerung und durch Ausdehnung der Festungswercke beschaedigten Vorstädte von Thorn. I. Abtheilung des sogenannte Fischer Quartier die St. Georgen und Culmer Vorstadt und einen Theil des Dorfs Mocker betreffend [...] 25 März speziell [...] vermessen durch [Heuer?]*. Das zweite Exemplar dieses Plans hat einen Vermerk: „Nach der Verhandlung vom 10 Junius 1829 sind die neuen Rayonlinien eingetragen. Thorn, den 29 October 1829, From Major und Ingenieur des Platzes“; AP Toruń, Kart. 310 Nr. 676 und Nr 578. 3. *Brouillon Karte von den zerstorten Vorstaedten der Stadt und Festung Thorn. II-er Abschnitt enthaltend die St. Catharinen und St. Jacobs Vorstadt, nebst einem Theile des Weinberges und des Dorfes Mocker [...] vermessen im Maerz und April 1816 durch Heuer. Festungs Wercke der Stadt Thorn. Die Rayons sind nach der Verhandlung vom 10-ten Juni 1829 eingezeichnet*. Maßstab: 1 : 2500.

2. Thorn. Wachstumsphasen der Stadt, 13.–20. Jh.

Maßstab: 1 : 25 000 und 1 : 5000.

3. Thorn. Umlandkarte, 1796–1802

Ein Fragment der Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch-Littauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrikt aufgenommen unter Leitung des Königl. Preussisch. Staatsministers Freyherrn von Schroetter. In den Jahren von 1796–1802. *Jäck scripsit et sculpsit*, Staatsbibliothek zu Berlin — Stiftung Preussischer Kulturbesitz, sygn. N 8° N 9798, Maßstab: 1 : 50 000.

4. Thorn. Umlandkarte, 1893

Ein Fragment der Topographischen Karte, aus den Sammlungen des Geographischen Instituts der Nicolaus Copernicus Universität, ohne Signatur, Maßstab: 1 : 25 000.

5. Landgüter der Stadt Thorn, 1792

Vielfarbiger Druck, Papier, Ausmaße 61,5 × 58,5 cm, AP Toruń, Kart. 542 T. 326, Maßstab: 1 : 100 000.

Titel: *Kreis Thorn im Regierungs Bezirke Marienwerder. Herausgegeben von der kartogr. Abtheilung der Koenigl.-Preuss. Landesaufnahme 1879. Neue Ausgabe 1892.*

Wiedergaben: bisher nicht veröffentlicht.

6. Dorfplan von Przysiek, 1601

Vielfarbige Zeichnung, Pergament, Ausmaße: 77,5 × 56 cm, AP Toruń, Kart. 814 T. 391.

Autor: Friedrich Berndt, Landmesser aus Danzig.

Wiedergabe: H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne Archiwum m. Torunia* [Kartographische Sammlungen des Thorner Stadtarchivs], Toruń 1938, S. 110.

7. Thorn. Stadtplan, 1631

Vielfarbige Zeichnung, Pergament, Ausmaße: 58 × 34,5 cm, Krigsarkivet Stockholm, Tyskland, Thorn 1, Maßstab: 70 Rutten — 7,5 cm.

Autor: unbekannt.

Titel: *Abriss und eigentliche Verzeichnüss der Stadt Thoren im Preussen wie dieselbe zu dieser Zeit ist angefangen zu fortificiren und auch so weitt mitt Wahlung umgeben als die Ichonographia des Werckes hierinen andeutet. Alles nach der Culmischen Rutten abgemessen und hierinen transferiret werden. Anno 1631.*

Wiedergabe: A. Tomczak, *Kępa Bazarowa na Wiśle w Toruniu w świetle badań geomorfologicznych oraz archiwalnych materiałów kartograficznych* [Die Bazarkämpfe auf der Weichsel in Thorn im Lichte der geomorphologischen Forschungen und des archivalischen kartographischen Materials], Toruń 1971, S. 30; A. Tomczak, *Cartographiae Torunensis Exempla*, Toruń 1979, Abb. 2.

8. Thorn. Plan–perspektivische Ansicht, 1641

Kolorierter Kupferstich, Papier, Ausmaße 32,5 × 21 cm, AP Toruń, Kart. 268 T. 94.

Autor: Matthäus Merian.

Titel: *Thorunium. Thoren.*

Abbildung in: 1. *Johan. Angellii a Werdenhagen I. C. C. de rebus publicis hanseaticis Tractatus, Cum Urbium eorum Iconismis, Descriptionibus, tabulis Geographicis et nauticis, nec non Inductione generali Rom. Imper. Germ. noviter auctus et revisus*, Francofurti apud Math. Merianum [1641] (in dem Abbildungsverzeichnis Nummer 100). 2. *M[artini] Z[eilleri] Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae das ist Beschreibung der vornehmsten und bekentiesten Stätte und Plätze in dem Hochlöbichsten Churfürsten und March Brandenburg und dem Hertzogtum Pommern zusampt*

einem doppelten Anhang, vom Lande Preussen und Pommerellen von Lifflande unnd Selbige berüfenisten Orten. An Drück gegeben unnd Verlegt durch Matthaei Merian Seel, Erben 1652.

Wiedergabe: Z. Kruszelnicki, *Dawne widoki Torunia* [Alte Ansichten Thorns], [in:] *Studia Pomorskie*, t. 2, Wrocław 1957, S. 352.

9. Thorn. Stadtplan, 1793

Vielfarbige Zeichnung, mit Leinen unterklebtes Papier, Ausmaße: 63,5 × 43 cm, AP Toruń, Kart. 283 T. 471, Maßstab: 1200 Schritt — 15,7 cm.

Autor: Hauptmann von Douglas vom Preußischen Regiment.

Titel: *Specialer Plan Der Königlich West-Preussischen an der Weichsel liegenden Handlungs Stadt und Festung Thorn, nebst ihrer umliegenden Gegend aufgenommen im Jahre 1793.*

Wiedergabe: A. Tomczak, *Cartographiae...*, Abb. Nr. 6; *Toruń. Dawne widoki miasta. Katalog wystawy* [Thorn. Alte Stadtansichten. Katalog der Ausstellung], Toruń 1994, Abb. 37.

10. Thorn. Stadtplan, 1816

Vielfarbige Zeichnung, mit Leinen unterklebtes Papier, Ausmaße: 100 × 86 cm, AP Toruń, Kart. 292 T. 471, Maßstab: 200 rheinische Ruten — 29,5 cm.

Autoren: Staudi und Gruetzmacher.

Titel: *Plan von der Königlichen Westpreussischen Stadt Thorn speciell aufgenommen im Jahre 1816 durch die Conducteure Staudi und Gruetzmacher.*

Wiedergabe: *Toruń. Dawne widoki...*, Abb. 42.

11. Thorn. Stadtplan, 1873–1877

Vielfarbige Zeichnung, mit Leinen unterklebtes Papier, Ausmaße: 104 × 156 cm, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin–Dahlem, ohne Signatur, Maßstab: 1 : 2000.

Autor: unbekannt.

Wiedergaben: nicht veröffentlicht.

12. Thorn. Stadtplan, 1911

Farbiger Druck, Papier, Ausmaße 36 × 27 cm, AP Toruń, Kart. 308 T. 262.

Autor: Lith. Anst. Ferd. Borst, Würzburg.

Titel: *Thorn.*

Wiedergabe: *Toruń. Dawne widoki...*, Abb. 55.

13. Ansicht Thorns von Norden, nach 1756

Ölbild auf Leinen, Ausmaße 45 × 119 cm, Bezirksmuseum in Thorn, SN/66/MT.

Autor: unbekannt.

Wiedergabe: *Toruń. Dawne widoki...*, Abb. 33.

14. Ansicht Thorns von Süden, 2. Hälfte des 18. Jh.

Ölbild auf Holzunterlage, Ausmaß: 55 × 184 cm, Bezirksmuseum in Thorn, MT/M/142.

Autor: Karl Hemmerlein, 1944, aufgrund des verlorengegangenen anonymen Originals aus der 2. Hälfte des 18. Jh.

Wiedergabe: *Toruń. Dawne widoki miasta...*, Abb. 34.

15. Der Artushof in Thorn Mitte des 18. Jh.

Vielfarbige Zeichnung, Papier, Ausmaße: 24 × 38 cm, AP Toruń, Kart. 427 T. 143.

Autor: unbekannt, aufgrund einer Zeichnung von J. F. Steiner.

Wiedergaben: nicht veröffentlicht.

16. Thorn. Häuser an der Ostseite der Seglergasse [Żeglarska] (zwischen der Breiten Straße [Szeroka] und der Johanniskirche), 1783

Mehrfarbige Tuschezeichnung, Papier, Ausmaße: 64 × 24,5 cm, AP Toruń, Kart. 401 T. 187.

Autor: Schreiber.

Wiedergabe: *Toruń. Dawne widoki miasta...*, Abb. 169.

17. Thorn. Stadtplan, 1995

Maßstab: 1 : 20 000.

18. Thorn. Luftaufnahme, 1993

Autor: Wiesław Stępień, aus den Sammlungen des Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego in Thorn.